

ZESZYTY NAUKOWE

**Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego
w Warszawie**

**EKONOMIKA
i ORGANIZACJA
GOSPODARKI
ŻYWNOŚCIOWEJ**

NR 30 (1997)

ZESZYTY NAUKOWE

**Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego
w Warszawie**

**EKONOMIKA
i ORGANIZACJA
GOSPODARKI
ŻYWNOŚCIOWEJ**

NR 30 (1997)

**Wydawnictwo SGGW
Warszawa 1997**

KOMITET REDAKCYJNY

Zbigniew Adamowski, Wojciech Ciechomski, Janusz Lewandowski, Teresa Pałaszewska-Reindl, Henryk Runowski, Janina Sawicka, Maria Zajączkowska – redaktor naczelny, Hanna Banasiuk, Ewa Mossakowska – sekretarze Komitetu Redakcyjnego

RECENZENCI

Czesław Farkowski, Janusz Lewandowski, Zdzisław Koziół, Stanisław Stańko

Wydanie publikacji dofinansowane przez Komitet Badań Naukowych

Projekt okładki i strony tytułowej – Gabriela M. Patrycy

Redaktor techniczny – Krystyna Piotrowska

Korekta – Jadwiga Rydzewska

ISBN 83-00-03073-5

Druk: Zakład Małej Poligrafii Wydawnictwa SGGW. Zam. 74/97

Spis treści

Katarzyna Karbowski, Andrzej Piotr Wiatrak

- Zmiany w dochodach i akumulacji rolniczych gospodarstw rodzinnych
w latach dziewięćdziesiątych w ujęciu przestrzennym 5

Bogdan Klepacki

- Zmiany sytuacji dochodowej gospodarstw indywidualnych prowadzonych
przez rolników o zróżnicowanym wieku 15

Jan Hybel

- Dochody socjalne ludności zamieszkałej w indywidualnych
gospodarstwach rolnych 27

Aldona Zawojka

- Zróżnicowanie dochodów rolniczych w gospodarstwach różnych typów
produkcyjnych w Niemczech, Wielkiej Brytanii i we Włoszech 39

Ewa Mossakowska

- Zmiany w dochodach ludności wielozawodowej na wsi niemieckiej
w latach 1980–1995 57

Agnieszka Biernat, Janina Sawicka

- Pozarolnicza przedsiębiorczość kobiet jako źródło dochodów rodzin wiejskich . . . 71

Alina Daniłowska

- Rola kredytów w kształtowaniu dochodów gospodarstw chłopskich 85

Joanna Bereźnicka

- Sytuacja finansowa gospodarstw prowadzących rachunkowość rolną
w latach 1994–1995 97

Krystyna Najder-Stefaniak

- Użyteczność dochodów: podmiotowość i przedmiotowość 111

Katarzyna Karbowski, Andrzej Piotr Wiatrak

Katedra Doradztwa Rolniczego SGGW

Zmiany w dochodach i akumulacji rolniczych gospodarstw rodzinnych w latach dziewięćdziesiątych w ujęciu przestrzennym

Uwagi wstępne

Transformacja gospodarki polskiej w latach dziewięćdziesiątych spowodowała zmiany w procesie gospodarowania w rolnictwie. Zmiany te obejmowały procesy dostosowawcze rolnictwa do gospodarki rynkowej w powiązaniu z przekształceniami systemu ekonomicznego, układu motywacyjnego i przemianami strukturalnymi. Procesy te niestety zachodzą powoli, co wynika zarówno z braku polityki przemian strukturalnych wsi i rolnictwa o charakterze kompleksowym (w powiązaniu z systemem instrumentów ekonomicznych, prawnych i instytucjonalnych), jak i z niedostatecznych dochodów rolników. Brak kompleksowej polityki w tym zakresie podnosi koszty zmian, których finansowaniem obecnie zajmują się głównie rolnicy. W związku z tym przyjrzymy się, w jaki sposób w tym okresie zmieniały się dochody w rolnictwie rodzinnym oraz ile z nich przeznaczane było na akumulację, która jest podstawą rozwoju i przemian strukturalnych rolnictwa. Poziomą akumulację świadczy bowiem o charakterze reprodukcji i nastawieniu rolników do gospodarowania i charakteru wydatkowania środków finansowych. Akumulacja określa zachowania produkcyjne, a więc jest wyrazem określonej postawy rolników i ich przedsiębiorczości.

Materiał badawczy i metoda badań

W niniejszym opracowaniu przedstawiono zmiany w dochodach gospodarstw chłopskich i ich źródeł oraz podział na akumulację i inwestycje produkcyjne w ujęciu makroregionalnym na tle sytuacji produkcyjno-ekonomicznej rolnictwa w latach 1989–1994. Podstawą analizy zmian zachowań produkcyjnych były dane o gospodarstwach rolniczych, które nieprzerwanie w latach 1989–1994 prowadziły rachunkowość rolną dla IERiGŻ. Gospodarstw takich było 369, których przeciętny obszar wynosił 9,69 ha. Były to gospodarstwa obszarowo większe od przeciętnych, o nieco korzystniejszej strukturze wykształcenia i wieku (tab. 1). Wszystko to powodowało,

Tabela 1.

Podstawowe dane o badanych gospodarstwach w ujęciu przestrzennym

Wyszczególnienie	Makroregiony ^a									
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	ogółem
Liczba gospodarstw	51	49	24	32	56	15	30	72	40	369
Powierzchnia UR w ha:										
1989	10,25	12,68	13,61	9,76	5,98	8,45	7,91	9,22	10,99	9,69
1994	11,39	14,32	13,93	13,18	6,11	8,50	8,71	11,05	13,13	11,09
Wskaźnik bonitacji UR										
1989	0,92	0,92	0,91	1,01	1,11	1,17	0,94	0,96	1,09	0,98
1994	0,94	0,92	0,89	1,02	1,11	1,13	0,94	0,97	1,07	0,98
Wiek kierownika gospodarstwa w 1989 roku	45,6	46,7	46,0	45,6	50,3	43,1	44,9	45,1	47,0	46,4

^aI – Stołeczny, II – Północno-Wschodni, III – Północny, IV – Południowy, V – Południowo-wschodni, VI – Środkowowschodni, VII – Środkowy, VIII – Środkowozachodni, IX – Południowo-Zachodni (numeracja makroregionów odnosi się również do pozostałych tabel).

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych gospodarstw prowadzących nieprzerwanie rachunkowość rolną dla IERiGŻ w latach 1989–1994.

że były one silniejsze ekonomiczne. W związku z tym ich wyników nie można uogólniać na całą zbiorowość gospodarstw chłopskich. Niemniej jednak wnioski te można odnosić do scharakteryzowania tendencji rozwojowych i porównań, w tym do zróżnicowania przestrzennego. Uwzględnić przy tym należy, że zróżnicowanie to kształtowało się podobnie jak w całej zbiorowości gospodarstw chłopskich w Polsce. Ponadto występowały gospodarstwa, które zarówno powiększały swój potencjał ekonomiczny, jak i zmniejszały. Obserwowany zaś wyższy poziom ekonomiczny analizowanych gospodarstw może być pomocny w określeniu prawdopodobnych, przyszłych zmian. Materiałem pomocniczym – dla porównań – były dane GUS i literatura przedmiotu.

Podstawowe kategorie analizowane w niniejszej pracy były następujące: *dochód rolniczy*, stanowiący różnicę między wartością produkcji globalnej a poniesionymi kosztami materiałowymi, świadczeniami na rzecz państwa i opłatą najemnej siły roboczej oraz *dochód gospodarstwa* – stanowiący sumę dochodu rolniczego i dochodu spoza gospodarstwa. Dochód gospodarstwa jest podstawą utrzymania rodziny i akumulacji w gospodarstwie. Badano przy tym *akumulację produkcyjną*, ujmującą następujące elementy: przyrost lub ubytek zapasów i stada w gospodarstwie, inwestycje produkcyjne (łącznie z amortyzacją) i oszczędności. W analizie akumulacji uwzględniono przy tym zarówno jej poziom, jak i stopę oraz podstawowe

składniki struktury inwestycji produkcyjnych [Wiatrak 1982 i 1987]. Ze względu na to, że w materiałach rachunkowości rolnej poszczególne kategorie wyrażone są w cenach bieżących, w celu porównania w kolejnych latach kształtowania się ich dokonano przeliczeń na podstawie indeksów nawiązań łańcuchowych, przyjmując za podstawę ceny z 1994 roku (według wskaźników GUS)¹. Wszystkie dane podano w cenach obowiązujących do 1994 r. Analizę przeprowadzono w ujęciu makroregionalnym (według CUP).

Dochody ludności rolniczej

Siła ekonomiczna gospodarstw rolnych określana jest w decydującym stopniu przez poziom dochodów rolniczych, od którego zależy – o czym była już mowa – charakter reprodukcji gospodarstwa i poziom życia rodziny. Poziom tego dochodu określają różnorodne czynniki, ale najważniejsze z nich związane są ze sprawnością gospodarowania, rozwojem pozarolniczych ogniw gospodarki żywnościowej i całego otoczenia rolnictwa oraz z sytuacją gospodarczą kraju. Z danych tabel 2 i 3 wynika, że na poziom dochodów badanych gospodarstw chłopskich w latach dziewięćdziesiątych zasadniczy wpływ miała sytuacja gospodarcza Polski i dokonujące się zmiany w systemie gospodarowania. W roku 1989 dochody rolników były najwyższe, w następnych dwóch latach drastycznie obniżyły się, a w kolejnych latach ustabilizowały swój poziom (tab. 3). Najwyższy poziom dochodów rolniczych w 1989 roku był w dużym stopniu następstwem urynkowania cen w gospodarce żywnościowej i wzrostu dochodów realnych w stosunku do poprzedniego roku o 13,6%. W następnym roku, gdy urynkowanie dotyczyło całej gospodarki narodowej (łącznie ze sferą instytucjonalną), dochody rolników zmniejszyły się o połowę [Gorzelałak 1995, *Roczniki 1990–1995*].

Urynkowanie gospodarki spowodowało zmianę uwarunkowań rozwoju produkcji rolniczej, co wyrażało się zmniejszeniem dopłat budżetowych dla rolnictwa oraz rozwarciem nożyc cen na niekorzyść rolnictwa. Wydatki budżetowe kierowane na rolnictwo w badanych latach w wyrażeniu realnym zmniejszyły się z 49,6 bln zł w 1989 r. do 14,7 bln zł w 1994 r., a przy wyłączeniu wydatków na KRUS – z 40,3 bln zł do 3,8 bln zł [Analiza 1995]. Z kolei indeks cen rozwierał się na niekorzyść rolnictwa i jedynie w latach 1992 i 1994 był dla rolnictwa korzystny (tab. 2). Analizując ceny uwzględnić należy, że w badanych latach były one na bardzo niskim poziomie, a zwłaszcza w 1990 r., w którym to stosunek cen sprzedawanych produ-

¹Do obliczeń wzięto następujące wskaźniki [Gorzelałak 1995 i *Roczniki*]: dla produkcji i dochodów: 1989 – 14,235; 1990 – 4,127; 1991 – 2,386; 1992 – 1,718; 1993 – 1,262 i 1994 – 1,000; dla inwestycji i środków trwałych: 1989 – 31,545; 1990 – 3,759; 1991 – 2,905; 1992 – 1,818; 1993 – 1,371 i 1994 – 1,000.

któw rolniczych do cen kupna środków produkcji kształtował się na poziomie 49,5%. W tych układach nawet niewielkie zmiany cen znajdowały odzwierciedlenie w relacji tych cen, natomiast w małym stopniu wpływały na wzrost dochodów rolniczych. Wszystko to spowodowało obniżenie dochodów rolników, chociaż produkcja rolnicza nie uległa tak gwałtownemu zmniejszeniu (tab. 2 i 3).

Tabela 2.

Zmiany w produkcji, indeksu nożyc cen i parytetu dochodu w latach 1989–1994 (rok poprzedni = 100)

Lata	PKB rolnictwa	Indeks nożyc cen	Parytet dochodów
1989	100,2	107,3	104,0
1990	100,9	49,5	69,0
1991	101,0	75,0	63,0
1992	88,1	115,0	78,2
1993	101,5	97,4	87,8
1994	93,0	106,0	81,8

Źródło: [Analiza 1995].

Relacja dochodów przeznaczonych na konsumpcję i inwestycje nieprodukcyjne w przeliczeniu na 1 zatrudnionego w 1989 roku w gospodarstwach pracowniczych i gospodarstwach chłopskich kształtowała się jak 1:1,04 w 1991 r., 1:0,63 w 1994 r. i 1:0,82 w 1994 r. (tab. 2). Jest to tzw. dysparytet dochodów na niekorzyść ludności rolniczej. Analogiczne rozpiętości dochodów w przeliczeniu na 1 osobę w rodzinie były nieco wyższe ze względu na wyższą liczebność rodzin chłopskich w porównaniu z pracowniczymi.

Przedstawione wielkości obrazują poziom przeciętny, za którym kryje się duże zróżnicowanie, a wraz z tym trudne warunki zarówno dla wielu rodzin wiejskich, jak i rodzin miejskich. Gdyby przyjąć 1/3 przeciętnego dochodu osiąganego rocznie w kraju jako niski, tj. około 9,5 mln zł na 1 osobę w 1992 roku, to w świetle danych budżetów domowych GUS taki poziom dochodów uzyskiwało 12,7% gospodarstw pracowniczych, 11,7% gospodarstw emerytów i rencistów, 11,2% gospodarstw pracowniczochłopskich i aż 25,8% gospodarstw chłopskich. Zróżnicowanie to pokazują również porównanie dochodów w grupach kwintylowych (podzielonych na pięć równych grup). W 1992 roku przeciętne miesięczne dochody osób z V kwintyla w porównaniu do I kwintyla były większe 3 razy w gospodarstwach pracowniczochłopskich, 3,7 w gospodarstwach pracowniczych, 4,0 w gospodarstwach emerytów i rencistów oraz 4,6 razy w gospodarstwach chłopskich [Warunki 1993]. Dane te wskazują, że najwięcej rodzin rolniczych uzyskiwało najmniejsze dochody i jednocześnie dochody w tych rodzinach były najsilniej zróżnicowane.

Zmiany w dochodach i akumulacji w rolniczych gospodarstwach rodzinnych

W latach 1989–1994 dochód rolniczy – w badanej zbiorowości rolniczych gospodarstw rodzinnych – zmniejszył się średnio o 62,7%, a dochód gospodarstwa (łącznie z dochodami pozarolniczymi) – o 28,4%. Różnica taka wynikała ze wzrostu udziału dochodu spoza gospodarstwa w dochodzie gospodarstwa (od 10,6% w 1989 r. do 39,7% w 1994 r.). Wzrost ten wynikał głównie z tego, że tempo spadku dochodów pozarolniczych było niższe niż dochodów rolniczych, o czym pośrednio może świadczyć dysparytet dochodów na niekorzyść ludności rolniczej. W następstwie takich relacji szybciej wzrastały dochody gospodarstwa niż dochody rolnicze.

W ujęciu przestrzennym dochody badanych gospodarstw były silnie zróżnicowane, przy czym większe zróżnicowanie dotyczyło dochodów rolniczych niż dochodów gospodarstwa. W badanej zbiorowości najwyższy poziom dochodu rolniczego na jednostkę powierzchni osiągnęli rolnicy w makroregionie środkowozachodnim, a najniższy – w makroregionie północno-wschodnim i środkowowschodnim. Charakterystyczne było przy tym to, że w makroregionie południowym i w południowo-wschodnim dochody te – przy niskim obszarze gospodarstwa – były stosunkowo wysokie, co było następstwem wyższego poziomu intensywności produkcji gospodarstw (w tych makroregionach gospodarstw obszarowo małych). Z kolei w makroregionie środkowowschodnim w porównaniu do makroregionu środkowozachodniego struktura obszarowa gospodarstw (o czym świadczy średni obszar gospodarstwa) powinna sprzyjać wyższemu poziomowi dochodów rolniczych na jednostkę powierzchni, a tymczasem sytuacja była odwrotna. Zwraca ponadto uwagę fakt najniższych dochodów w makroregionie północno-wschodnim, niższych niż w innych makroregionach o podobnym obszarze. Porównując poziom dochodów i ich zmiany w ujęciu przestrzennym w badanych gospodarstwach można stwierdzić, że na jego poziom w przeliczeniu na jednostkę powierzchni w coraz mniejszym stopniu wpływał obszar gospodarstwa i związany z tym stopień intensywności produkcji, natomiast wzrastało znaczenie sposobu i efektywności gospodarowania. To co ogólnie określa się poziomem kultury rolnej ma w tym wypadku decydujący wpływ na poziom dochodowości ziemi.

W przypadku analizy dochodu gospodarstwa na 1 osobę różnice przestrzenne były mniejsze, ale kierunek przestrzennego zróżnicowania był podobny, tzn. w tych samych makroregionach były najmniejsze dochody i odwrotnie. Udział dochodów pozarolniczych w badanej populacji w 1994 roku gospodarstw był najwyższy w makroregionie środkowym (63,7%), a w pozostałych makroregionach kształtował się na poziomie 40% (z wyjątkiem makroregionu południowego). Zwraca uwagę fakt, że w badanej zbiorowości w makroregionie południowym poziom dochodów gospodarstwa na 1 osobę był najwyższy, ze względu na wysoki poziom dochodów rolniczych. Przypomnieć należy, że w tym makroregionie najszybsze było tempo

Tabela 3.

Zmiany w dochodzie rolniczym i dochodzie gospodarstwa w latach 1989–1994 w badanych gospodarstwach w ujęciu przestrzennym (ceny stałe z 1994 roku^a)

Lata	Makroregiony									ogółem
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	
Dochód rolniczy na 1 ha UR w mln zł										
1989	14,8	11,4	12,7	17,6	15,9	10,6	14,6	19,8	14,3	14,6
1990	9,8	8,2	9,3	13,5	11,6	9,3	9,7	13,5	9,8	10,2
1991	5,2	4,9	6,2	9,6	5,7	6,2	6,4	9,1	7,4	5,8
1992	4,6	5,1	4,4	8,8	7,5	4,9	5,4	7,3	5,9	5,7
1993	5,2	4,8	5,3	9,3	7,7	6,4	6,9	9,0	5,4	6,4
1994	4,4	3,6	4,2	7,6	7,0	5,2	4,5	8,2	4,6	5,5
Dochód gospodarstwa na 1 osobę w mln zł										
1989	35,6	36,3	40,9	36,8	26,3	32,4	30,6	36,2	38,1	34,5
1990	30,1	30,2	32,6	34,2	24,0	21,3	24,9	34,8	31,2	32,5
1991	23,0	22,2	27,2	30,5	24,3	15,0	23,6	32,2	28,3	21,4
1992	19,5	22,4	21,3	28,9	20,5	13,7	19,2	25,8	25,1	21,2
1993	22,2	23,5	24,2	37,8	22,3	16,3	24,0	31,2	30,7	24,3
1994	20,2	20,1	23,1	33,6	22,3	16,9	21,3	32,3	25,9	24,7
Dochód rolniczy na 1 ha UR w % (1989 = 100)										
1994	29,7	31,6	33,1	43,2	44,0	49,1	30,1	41,0	32,2	37,7
Dochód gospodarstwa na 1 osobę w % (1989 = 100)										
1994	56,7	55,4	56,6	91,6	85,1	52,4	69,8	89,2	67,9	71,6
Udział dochodu spoza gospodarstwa w dochodzie gospodarstwa w %										
1989	12,9	10,1	8,3	7,8	17,0	10,2	16,5	12,0	11,3	10,6
1990	25,2	21,5	11,7	16,3	31,0	24,6	32,6	22,9	21,4	21,4
1991	50,7	36,2	34,9	28,4	57,5	38,3	55,5	40,3	34,8	37,1
1992	46,0	33,7	37,2	25,3	48,4	36,3	53,9	40,1	33,6	36,0
1993	44,3	34,2	32,4	22,1	48,9	33,6	51,2	33,7	33,3	33,1
1994	44,7	42,1	41,8	26,3	49,9	37,4	63,7	41,5	43,3	39,7

^aW wypadku udziału dochodu spoza gospodarstwa w dochodzie gospodarstwa ceny bieżące.

Źródło: Jak do tabeli 1.

zmian struktury obszarowej w badanej populacji; oznacza to, że zmiany były możliwe dzięki ich korzystnej sytuacji ekonomicznej i zdolności do reprodukcji rozszerzonej.

Poziom i zmiany dochodów znajdują odzwierciedlenie w podziale dochodów, a zwłaszcza w wielkości akumulacji. Ta ostatnia wielkość silnie jest skorelowana z sytuacją ekonomiczną gospodarstw i w kolejnych latach zmienia się. Tak samo działo się w niniejszej populacji gospodarstw, w której poczynając od 1990 roku poziom akumulacji i jej udział w dochodzie zaczęły spadać, przy czym w większości makroregionów od 1991 roku jej poziom był ujemny (por. tab. 4 i 5). Od tego roku

Tabela 4.

Zmiany udziału akumulacji w dochodzie gospodarstwa w badanej zbiorowości w latach 1989–1994 w ujęciu przestrzennym (w %; ceny bieżące)

Lata	Makroregiony									
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	ogółem
1989	52,7	45,2	43,4	54,5	43,4	55,0	48,4	43,4	46,5	42,3
1990	39,2	32,3	33,2	46,1	23,8	30,0	29,9	37,2	28,5	33,2
1991	-6,8	-11,4	-0,5	19,7	6,3	-6,8	7,9	13,5	4,7	4,8
1992	-18,1	-0,4	-12,3	11,9	-0,6	-39,7	-4,7	5,0	-4,5	-2,6
1993	-0,3	5,0	8,1	35,3	8,2	5,8	17,2	25,0	18,5	15,7
1994	-13,3	-8,0	-9,7	25,4	6,1	-6,9	4,0	24,8	5,1	2,1

Źródło: Jak do tabeli 1.

poziom akumulacji ustabilizował się na bardzo niskim poziomie. O ile w 1989 roku udział akumulacji w dochodzie wynosił średnio 42,3%, to obecnie udział ten wynosi 2,1%. Jednakże nie we wszystkich makroregionach sytuacja kształtowała się podobnie, a mianowicie w makroregionie południowym i środkowozachodnim udział akumulacji w dochodzie wynosił 25%. Ponadto w makroregionie południowo-wschodnim, południowo-zachodnim i środkowym udział kształtował się w granicach 5%. W pozostałych makroregionach – na północy i wschodzie Polski oraz przylegających do nich makroregionach centralnych – udział akumulacji w dochodzie był ujemny, dochodzący w makroregionie stołecznym do -13,3% w 1994 roku. Na taki poziom i udział akumulacji w dochodzie miał duży wpływ poziom dochodu, ale nie tylko. Obserwuje się bowiem, że w tych makroregionach poziom konsumpcji – w porównaniu do innych – był dosyć wysoki. Dla części tych gospodarstw prawdopodobnie rolnictwo nie było podstawowym źródłem utrzymania, a jedynie środkiem produkcji potrzebnym dla innej działalności.

Z danych tabeli 6 wynika, że w analizowanych gospodarstwach chłopskich jednocześnie poziom akumulacji był ujemny, a poziom inwestycji produkcyjnych dodatni. Stan taki wynikał głównie ze zmniejszania zapasów, stada obrotowego oraz z powstawania długów. I tak, dla przykładu w 1994 roku sytuacja w odniesieniu do tych składników akumulacji przedstawiała się następująco (w mln zł na 1 gospodarstwo):

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	Ogółem
zapasy	-7,3	-11,5	-7,1	5,4	-3,3	-1,5	-12,6	7,1	-0,3	-4,0
długi	-12,1	-7,5	-16,9	-3,4	-0,4	-13,7	-2,1	7,8	-4,1	-5,0
stado obrotowe	-0,4	-0,9	-1,0	-0,2	2,1	-2,5	2,8	5,2	-0,5	1,0

Tabela 5.

Zmiany w poziomie akumulacji i inwestycji produkcyjnych w latach 1989–1994 w badanych gospodarstwach w ujęciu przestrzennym (ceny stałe z 1994 roku)

Lata	Makroregiony									ogółem
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	
Poziom akumulacji na 1 ha UR w mln zł										
1989	19,9	12,7	13,3	23,1	18,4	21,2	18,8	19,6	16,6	17,7
1990	5,6	3,7	3,8	8,2	4,4	4,1	4,7	7,1	3,7	4,6
1991	-0,6	-0,7	-0,03	2,1	0,9	-0,6	0,9	1,7	0,4	0,7
1992	-1,4	-0,03	-0,8	1,3	-0,09	-2,8	-0,5	0,6	-0,4	-0,3
1993	-0,03	0,3	0,6	3,9	1,1	0,5	2,3	3,1	1,9	1,7
1994	-1,1	-0,5	-0,7	2,6	0,9	-0,6	0,5	3,3	0,4	0,7
Poziom inwestycji produkcyjnych na 1 ha UR w mln zł										
1989	10,0	3,7	4,3	4,4	5,9	7,4	10,4	8,7	2,7	5,1
1990	5,4	3,2	2,2	5,7	3,1	6,1	4,1	5,3	2,4	2,8
1991	3,6	1,2	1,9	2,3	2,9	1,1	3,2	3,0	1,2	2,0
1992	1,8	1,4	2,2	0,3	2,3	1,2	2,8	3,6	0,9	1,6
1993	1,5	1,1	0,6	2,6	2,0	2,6	3,4	3,5	1,3	1,7
1994	2,5	1,7	1,4	4,5	1,7	3,9	4,5	3,8	2,0	2,1

Źródło: Jak do tabeli 1.

Z zestawienia wynika, że te składniki były dodatnie jedynie w makroregionie środkowozachodnim, a wszystkie razem również w makroregionie. Z porównania danych odnośnie akumulacji i inwestycji produkcyjnych wynika, że gospodarstwa nadal inwestują i działa się to kosztem istniejącego majątku gospodarstwa. Sytuacja taka może być korzystna, ale tylko na krótszą metę, natomiast w długim okresie prowadzić może do reprodukcji zawężonej gospodarstw. Poziom zaciąganych kredytów przez badane gospodarstwa chłopskie w latach dziewięćdziesiątych silnie obniżył się (ze względu na ich wysokie oprocentowanie) i w następstwie tego odsetek gospodarstw korzystających z kredytów na cele inwestycyjne obniżył się z 15–18% w 1989 roku do 4–6% w 1994 roku. Jednocześnie zmalał udział kredytu inwestycyjnego w kredycie ogółem, od 43,5% w 1989 roku do 19,0% w 1994 roku. Z kredytów inwestycyjnych gospodarstwa chłopskie w latach dziewięćdziesiątych korzystały coraz mniej, w miarę niezbędnych potrzeb. Potrzebami takimi były zakupy maszyn rolniczych, na które w większości przeznaczano nakłady inwestycyjne (tab. 6).

W strukturze inwestycji produkcyjnych wydatki na maszyny i narzędzia rolnicze stanowiły średnio 70%. W każdym makroregionie wydatki na ten cel przekraczały połowę funduszu inwestycyjnego. Następnym kierunkiem wydatkowania funduszu inwestycyjnego były budynki gospodarcze, na które przeznaczano średnio 15–20%. Na wymienione dwa kierunki inwestycji przeznaczano łącznie 80–90%. Porównując dane tabel 5 i 6 można zaobserwować wyraźny spadek tych nakładów,

Tabela 6.

Udział podstawowych grup wydatków w inwestycjach produkcyjnych w latach 1989–1994 w badanych gospodarstwach w ujęciu przestrzennym (w %, ceny bieżące; inwestycje produkcyjne = 100,0)

Lata	Makroregiony									ogółem
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	
Budynki gospodarcze										
1989	18,1	21,9	0,5	1,4	3,2	0,3	11,7	5,3	29,9	10,9
1990	12,4	6,8	9,7	1,4	14,9	20,5	6,4	4,3	18,5	8,9
1991	16,7	21,2	1,8	12,3	16,7	46,9	15,6	12,4	9,8	14,7
1992	12,9	11,1	1,1	38,4	15,1	2,0	17,6	10,4	9,0	13,2
1993	24,4	9,9	28,4	22,9	19,1	11,1	4,3	33,3	6,0	23,4
1994	44,5	1,0	24,2	14,1	29,5	21,5	6,7	15,1	6,1	17,9
Maszyny i narzędzia rolnicze										
1989	75,4	73,0	87,2	95,3	91,9	95,7	84,9	88,6	53,6	82,6
1990	81,9	84,8	82,0	97,6	72,9	74,8	88,5	91,0	70,2	85,0
1991	68,4	67,3	75,0	86,1	77,2	25,3	68,1	65,5	78,1	71,4
1992	69,8	62,0	95,2	55,2	78,8	85,9	78,9	59,7	80,5	68,7
1993	47,9	68,2	46,3	66,4	69,4	62,6	89,5	51,8	88,4	68,4
1994	50,4	83,5	67,1	78,7	44,4	53,0	73,5	63,4	84,8	68,1

Źródło: Jak do tabeli 1.

a szczególnie na maszyny i urządzenia. Sytuacja taka nie sprzyjała unowocześnieniu parku maszynowego gospodarstwa, ale miała prawdopodobnie wpływ na racjonalniejsze jego wykorzystanie i podejmowanie inwestycji niezbędnych dla gospodarstwa.

Wnioski

Analiza dotycząca zmian dochodów w rolnictwie chłopskim wskazuje, że pod tym względem gospodarstwa rodzinne są silnie zróżnicowane. Obserwuje się przy tym narastanie tego zróżnicowania w ujęciu przestrzennym w kolejnych latach, a w ślad za tym różnicowanie zdolności reprodukcyjnych i zachowań gospodarstw rolniczych w sferze produkcji. Znajdowało to odzwierciedlenie w stopie akumulacji, która w wielu gospodarstwach była ujemna. Niski jednak poziom dochodów uniemożliwiał wiele wydatków, w tym wydatków na zakup środków produkcji lub też podjęcia innej działalności gospodarczej. Sytuacja taka utrudnia restrukturyzację gospodarstw i dostosowanie ich do wymagań gospodarki rynkowej. W związku z tym istnieje potrzeba opracowania i realizacji polityki strukturalnej – w powiązaniu ze aspektami ekonomicznymi, ekologicznymi i społecznymi, które sprzyjałyby przemianom strukturalnym gospodarstw rolniczych i podejmowaniu przez ludność

rolniczą działalności pozarolniczej. Ważne znaczenie w tych działaniach ma do spełnienia doradztwo i system informacji o możliwościach i sposobach zmian w dostosowaniu do wymagań gospodarki.

Literatura

- Analiza produkcyjno-ekonomiczna sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 1994 roku.* IERiGŻ, Warszawa 1995.
- CZYŻEWSKI A., 1995: Makroekonomiczne zależności w procesie transformacji rolnictwa. „*Wies i Rolnictwo*”, nr 3/4.
- GORZELAK E., 1995: Sytuacja ekonomiczna gospodarstw rolnych w okresie transformacji. [w:] „*Interwencjonizm na rynku rolnym. Doświadczenia i perspektywy*”. ARR, Warszawa.
- Roczniki Statystyczne GUS z lat 1990–1995.* GUS, Warszawa.
- Warunki życia ludności w 1992 r.* GUS, Warszawa 1993.
- WIATRAC A.P., 1982: *Dochody i akumulacja w gospodarce chłopskiej*. PWN, Warszawa.
- WIATRAC A.P., 1987: Uwarunkowania akumulacji w gospodarstwach rodzinnych w rolnictwie. „*Wies i Rolnictwo*”, nr 4.
- ZARZECKI J., 1996: Sytuacja dochodowa rolnictwa chłopskiego w okresie rynkowej transformacji gospodarki. „*Wies i Rolnictwo*”, nr 2.

Spatial Analysis of Changes in Income and Accumulation in Family Farms in the Nineties

Abstract

This paper presents analysis – made on the basis of the investigation covering 369 family farms – of changes in income and accumulation in family farms between 1989 and 1994.

As it appears from an analysis, spatial differentiation of agricultural income deepened. Importance of non-agricultural incomes from other gainful activity also increased.

Summing up, incomes of family farms were generally low, and in a consequence of this fact, the accumulation was insufficient (however, its level rose with the growing level of income) and even in some regions accumulation reached the negative level.

Zmiany sytuacji dochodowej gospodarstw indywidualnych prowadzonych przez rolników o zróżnicowanym wieku

Wiek rolników jest czynnikiem różnicującym zachowania rolników, zwłaszcza w okresach przełomowych. Między innymi rolnicy młodszy wykazują większą skłonność do inwestycji budowlanych, zakupów maszyn i ziemi, a także do utrzymania wyższej intensywności produkcji aniżeli rolnicy starsi [Klepacki 1996]. Można więc przypuszczać, iż wiek rolników jest także czynnikiem różnicującym sytuację dochodową gospodarstw rolniczych. W opracowaniu postawiono więc za cel zweryfikowanie tej tezy. Jako materiał badawczy wykorzystano dane źródłowe pochodzące z 369 gospodarstw prowadzących nieprzerwanie rachunkowość rolną dla potrzeb Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej w latach 1989–1994. Badaniami objęto całą populację gospodarstw spełniających warunek ciągłości zapisów rachunkowych.

Jako kryterium wyodrębnienia grup rolników, zgodnie z celem badań, przyjęto wiek rolników w pierwszym roku (1989), a mianowicie do 35 lat, 36–50, 50–65 oraz ponad 65 lat. Skład grup został utrzymany jako niezmienny przez całe sześć lat, mimo iż niektórzy rolnicy mogli przejść już do następnych grup wiekowych. W kolejnych grupach znalazło się odpowiednio 90, 137, 113 i 29 gospodarstw.

W badaniach wielokrotnie zachodziła potrzeba dokonywania analizy pionowej (w latach) różnych cech gospodarstw. Analiza taka w przypadku stosowania miar technicznych (ha, sztuk, kg itp.) nie sprawia trudności, natomiast w ocenie danych w ujęciu wartościowym niezbędne jest ujednolicenie cen. Celem sprowadzenia danych finansowych do wartości porównywalnych do analizy przyjęto wartości w cenach stałych z roku 1994, wykorzystując do tego informacje dotyczące dynamiki cen towarów i usług w latach 1989–1994 [Gorzelak 1995]. Po przeliczeniach ustalono wskaźniki (mnożniki) wartości nominalnych na ceny stałe z roku 1994. Oddzielnie ustalono wskaźniki dla nakładów i kosztów – według dynamiki cen towarów i usług nabywanych przez rolników, odrębnie natomiast dla produkcji rolniczej i dochodów gospodarstw – według dynamiki cen produktów sprzedawanych przez rolników. Wyliczone wskaźniki przedstawiamy w tabeli 1.

Tabela 1.

Wskaźniki wykorzystane do przeliczenia wartości pieniężnych na ceny z 1994 roku

Lata	Wskaźniki przeliczeniowe	
	kosztów i środków trwałych	produkcji i dochodów
1989	31,545	14,235
1990	3,759	4,127
1991	2,905	2,386
1992	1,818	1,718
1993	1,371	1,262
1994	1,000	1,000

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: E. Gorzelak: Sytuacja ekonomiczna rolnictwa w latach transformacji. *Biuletyn Informacyjny ARR*. Wydanie specjalne. Połagra 1995, s. 17.

Charakterystyka badanej zbiorowości

Badaną populację gospodarstw szczegółowo prezentowaliśmy w innym opracowaniu [Klepacki 1996, 1996a]. W tym przedstawimy więc tylko ważniejsze informacje.

Obszar gospodarstw w roku 1989 wynosił 10,8 ha w przypadku rolników do 35 lat, w pozostałych zaś był o 1–2 ha mniejszy. W wyniku obrotu ziemią obszar gospodarstw rolników najmłodszych wzrósł do 14,0 ha, w innych zaś grupach wiekowych rolników do 10,0–10,4 ha, a więc różnice uległy pogłębieniu. Rolnicy młodszy mieli wyższe wykształcenie formalne od rolników starszych. Zasoby siły roboczej były najwyższe w gospodarstwach kierowanych przez rolników w wieku średnim (30–34 osoby na 100 ha UR), najniższe zaś – u rolników najstarszych (17 osób). W analizowanym okresie liczba osób w wieku produkcyjnym na jednostkę powierzchni prawie we wszystkich grupach gospodarstw uległa obniżeniu.

We wszystkich grupach wiekowych nastąpiła ekstensyfikacja organizacji gospodarstw, głównie w postaci zdecydowanego wzrostu udziału zbóż w strukturze zasiewów. Zmniejszyło się pogłowie bydła, wzrosła zaś liczba sztuk utrzymywanej trzody chlewnej.

Zmiany w poziomie i strukturze produkcji

W badanym okresie nastąpiły w gospodarstwach indywidualnych bardzo wyraźne zmiany w strukturze produkcji. We wszystkich grupach wiekowych rolników dążono do większego przerobu własnych surowców roślinnych na bardziej uszlachetnione i droższe produkty zwierzęce. Szczegółowe informacje z tego zakresu przedstawiamy w tabeli 2.

Tabela 2.

Zmiany w strukturze produkcji globalnej i końcowej

Wyszczególnienie	Cechy gospodarstw według wieku rolników w latach				ogółem
	do 35	36–50	51–65	ponad 65	
Udział produkcji roślinnej w produkcji globalnej (%):					
1989	57,1	50,6	52,9	51,8	53,2
1994	49,1	39,7	42,0	43,7	43,5
Udział produkcji roślinnej w produkcji końcowej (%):					
1989	47,8	37,2	40,0	38,2	41,1
1994	34,0	18,7	20,6	21,7	24,3
Wartość produkcji końcowej w tys. zł:					
a) ogółem:					
1989	204,3	173,3	163,0	148,2	175,7
1994	200,4	145,5	132,5	119,7	152,9
b) na 1 ha UR:					
1989	18,9	19,3	16,5	16,8	18,1
1994	14,3	14,5	13,0	11,5	13,8

Źródło: Badania własne.

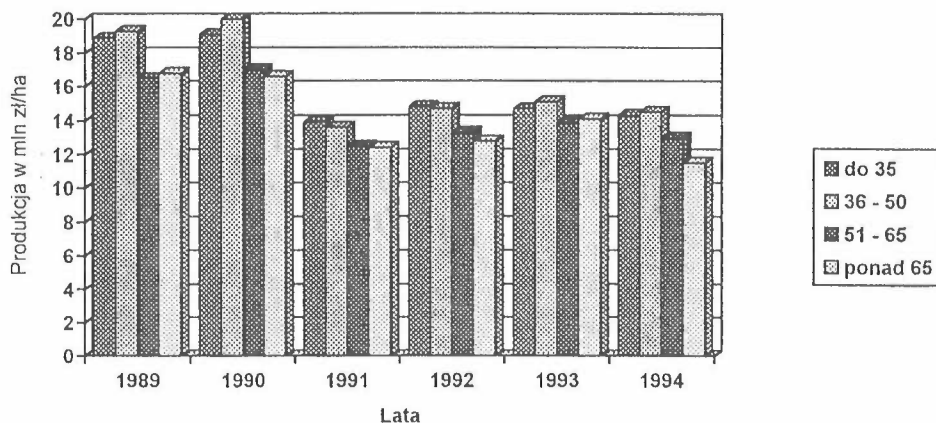
Między zachowaniami rolników w kierunku rozwoju produkcji zwierzęcej, mierzonymi strukturą produkcji globalnej, nie było wyraźnych różnic ani co do tendencji, ani co do skali zmian. W przypadku struktury produkcji końcowej najmniejsze zmiany zaszły w gospodarstwach rolników najmłodszych. Większa w nich relatywnie rola produkcji roślinnej może wynikać z mniejszego zakresu obniżki poziomu intensywności produkcji roślinnej. Gospodarstwa te, przy ogólnym wycofywaniu się rolników z wysokich dawek nawozów mineralnych i stosowania pestycydów, nadal relatywnie dużo zużywały środków pochodzenia przemysłowego.

Wartość produkcji końcowej na gospodarstwo, liczonej w cenach stałych z roku 1994, w całej badanej populacji spadła o 13,0%, lecz w gospodarstwach rolników najmłodszych nie uległa zmianie. Miało to jednak mniejsze znaczenie przy wzroście ich obszaru o 29,7%. Produkcyjność ziemi uległa więc obniżeniu. Szczegółowe zmiany w tym zakresie prezentujemy na rysunku 1.

Poziom produktywności ziemi w badanych gospodarstwach uległ znacznemu obniżeniu w roku 1991, a w następnych latach praktycznie nie uległ większym zmianom. Przedstawione dane wykazują istnienie dwóch okresów, tj. lata 1989 i 1990, kiedy produktywność ta była relatywnie wysoka, oraz pozostałe lata, z niższym, ale dość podobnym w poszczególnych grupach jej poziomem.

Przy przyjęciu jako kryterium podziałowego wieku rolników można stwierdzić, iż najkorzystniejsze wyniki osiągalni rolnicy dwóch młodszych grup wiekowych, tj. do 35 lat oraz 36–50 lat. Sytuacja taka wystąpiła w całym analizowanym okresie.

Na wyniki produkcyjne gospodarstw wpływają ponoszone nakłady oraz umiejętność ich zastosowania, czyli technologia. Poziom nakładów materiałowych w poszczególnych gospodarstwach przedstawiamy w tabeli 3.

Rysunek 1.

Wartość produkcji końcowej na 1 ha w cenach z 1994 roku w gospodarstwach według wieku rolników

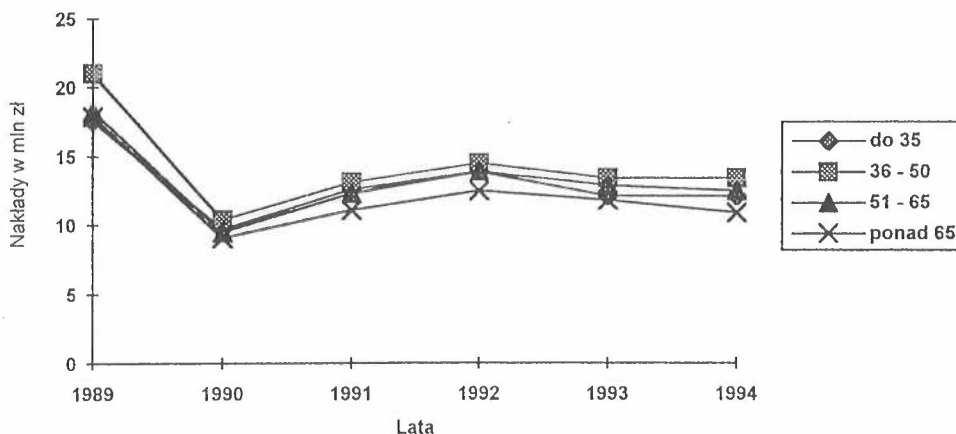
Tabela 3.

Poziom nakładów materiałowych i ich struktura

Wyszczególnienie	Cechy gospodarstw według wieku rolników w latach				
	do 35	36-50	51-65	ponad 65	ogółem
Nakłady materiałowe:					
a) ogółem w tys. zł:					
1989	190,7	188,4	181,0	157,6	184,2
1994	169,5	133,8	127,8	113,8	139,1
b) na 1 ha w tys. zł:					
1989	17,6	21,0	18,3	17,9	19,0
1994	12,1	13,4	12,5	10,9	12,5
Udział w nakładach materiałowych wybranych ich składników (%):					
a) nasion i sadzeniaków:					
1989	8,6	7,6	8,7	8,4	8,3
1994	6,1	5,7	6,1	6,8	6,0
b) nawozów mineralnych:					
1989	2,4	2,1	2,3	2,2	2,2
1994	8,0	6,5	6,7	5,3	7,0
c) pestycydów:					
1989	1,0	0,7	0,8	0,7	0,8
1994	3,0	1,6	2,4	2,0	2,3
d) pasz treściwych:					
1989	30,0	29,7	28,2	31,0	29,4
1994	25,0	25,0	21,8	26,1	24,1
e) stada obrotowego z zakupu:					
1989	2,4	3,7	3,5	2,4	3,2
1994	4,1	3,6	3,0	2,7	3,5
f) kosztów hodowli i leczenia zwierząt:					
1989	0,6	0,7	0,7	0,7	0,7
1994	1,1	1,3	1,3	1,1	1,2

Źródło: Badania własne.

Wszystkie gospodarstwa obniżyły intensywność produkcji. W skali całych jednostek obniżka ta wynosiła 24,5%, a na jednostkę powierzchni nawet o 34,2%. Spadek nakładów był więc silniejszy aniżeli produkcji końcowej. Nakłady na gospodarstwo spadły we wszystkich grupach rolników w wieku ponad 36 lat o około 30%, a u rolników najmłodszych (do 35 lat) o 11,0%. Na jednostkę powierzchni spadek był bardziej równomierny (rysunek 2).

Rysunek 2.

Wartość nakładów materiałowych na 1 ha w cenach z 1994 roku w gospodarstwach według wieku rolników

Poziom nakładów materiałowych na 1 ha w poszczególnych grupach wiekowych rolników nie różnił się w sposób zdecydowany. Jednak w całym badanym okresie zaznaczyła się niewielka przewaga rolników w wieku 30–50 lat, czyli już posiadających pewien staż w prowadzeniu gospodarstw, ale znajdujących się jeszcze w pełni sił.

W tabeli 3 poza poziomem nakładów materiałowych przedstawiamy także ich strukturę. Z zestawienia wynika, że nastąpił spadek udziału pasz treściwych oraz materiału siewnego, głównie ze względu na ograniczenie ich zakupów, natomiast wzrost udziału nawozów mineralnych i pestycydów, spowodowany gwałtownym wzrostem cen. Z punktu widzenia postępu biologicznego w rolnictwie niepokojący jest mały udział kosztów nasion i sadzeniaków oraz stada obrotowego. W analizowanych latach nastąpiło bowiem załamanie zakupów, a w ślad za tym i produkcji, materiału elitarnego do produkcji roślinnej oraz zwierzęcej. Może to być istotną barierą wzrostu produkcji rolniczej w latach następnych.

Sytuacja dochodowa gospodarstw

Podstawowym celem każdej działalności gospodarczej, w tym i w rolnictwie, jest osiągnięcie jak najwyższych efektów ekonomicznych. W tabeli 4 prezentujemy więc poziom dochodu rolniczego i osobistego, osiąganego w gospodarstwach rolników różnych grup wiekowych. Dodatkowo przedstawiamy poziom produkcji czystej, jako źródła tych dochodów, odpowiednika dochodu narodowego w skali gospodarstwa.

Przy porównaniu kategorii wynikowych badanych gospodarstw w skrajnych latach analizy można stwierdzić, iż w miarę przechodzenia od produkcji globalnej, poprzez końcową, czystą do dochodu rolniczego, czyli w miarę oczyszczania wyników gospodarstw z kolejnych nakładów, ujawnia się coraz większy spadek tych wyników. O ile w produkcji końcowej, w przeliczeniu na gospodarstwo, obniżenie

Tabela 4.

Poziom produkcji czystej, dochodu rolniczego i dochodu osobistego

Wyszczególnienie	Cechy gospodarstw według wieku rolników w latach				
	do 35	36–50	51–65	ponad 65	ogółem
Produkcja czysta netto (tys. zł):					
a) ogółem:					
1989	172,6	143,5	135,8	126,5	146,9
1994	99,7	70,0	61,7	59,9	73,9
b) na 1 ha UR:					
1989	16,0	16,0	13,7	14,3	15,2
1994	7,1	7,0	6,0	5,8	6,7
Dochód rolniczy netto:					
a) ogółem w tys. zł:					
1989	166,0	138,8	130,2	122,2	141,5
1994	82,9	58,2	50,9	48,6	61,2
b) na 1 ha w tys. zł:					
1989	15,4	15,5	13,2	13,8	14,6
1994	5,9	5,8	5,0	4,7	5,5
Dochód osobisty w tys. zł:					
1989	190,7	160,5	144,4	130,9	160,6
1994	129,4	109,6	92,4	92,4	107,8
Udział przychodów spoza gospodarstwa w dochodzie osobistym (w %):					
1989	11,0	12,6	8,6	6,4	10,6
1994	31,9	43,8	41,8	43,1	39,7
Udział w akumulacji w dochodzie osobistym (w %):					
1989	53,4	44,3	49,0	45,3	42,3
1994	20,9	5,0	-0,2	-3,1	7,8

Źródło: Badania własne.

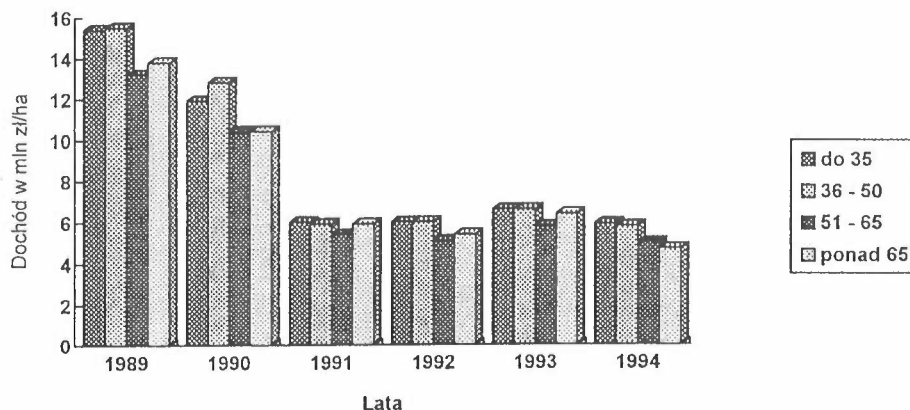
wyniosło 13%, to w produkcji czystej wynosiło już 49,7%, a w dochodzie rolniczym aż 56,7%. Pogorszenie sytuacji dochodowej bardziej dotknęło gospodarstwa rolników starszych, u których już w roku wyjściowym i tak była ona mniej korzystna, aniżeli u rolników młodszych. O ile bowiem realny dochód rolniczy w grupie rolników do lat 35 obniżył się o 50,1%, o tyle w kolejnych grupach wiekowych było to już 58,1%, 60,9% oraz 60,2%.

Bardziej równomierny w poszczególnych grupach rolników był spadek dochodu rolniczego w przeliczeniu na jednostkę powierzchni. Graficzną prezentację jego zmian przedstawiamy na rysunku 3.

Podobnie jak w przypadku produktywności ziemi, także w poziomie dochodu rolniczego na jednostkę powierzchni zdecydowane obniżenie dochodów nastąpiło w roku 1991. W ocenie wpływu wieku na poziom tego dochodu trudno o określenie szczególnych zależności. Wprawdzie w większości lat korzystniejsze wyniki osiągał rolnicy młodszy, jednak różnice między grupami nie były zbyt wysokie. W latach 1991–1994 nastąpiło wręcz ich upodobnienie, z lekko jedynie zarysowaną tendencją do spadku w gospodarstwach rolników starszych.

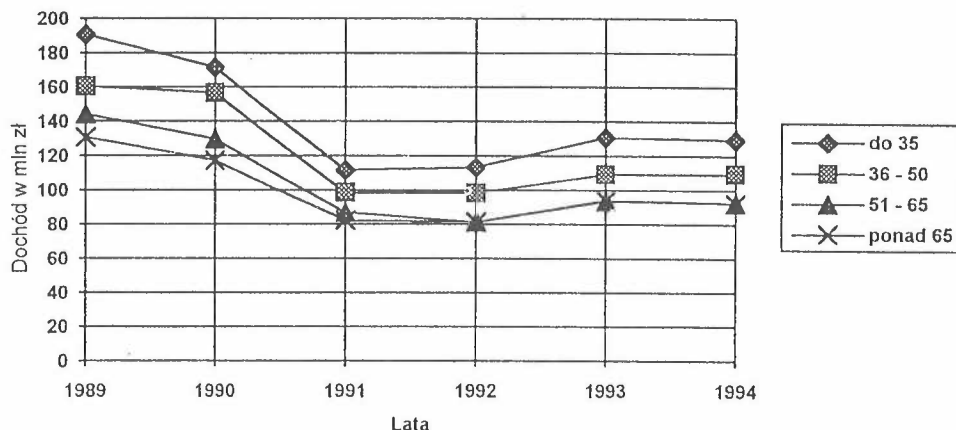
O poziomie życia rodzin wiejskich decydują nie tylko dochody uzyskiwane z produkcji rolniczej, ale także spoza gospodarstwa. Z danych zawartych w tabeli 4 oraz na rysunku 4 wynika, że rodziny rolników młodych miały korzystniejszą sytuację w tym względzie. Ich dochody były stale najwyższe spośród wszystkich grup gospodarstw, a jednocześnie zmniejszały się w najmniejszym stopniu.

W badanych gospodarstwach udział dochodów spoza nich w dochodzie ogólnym wzrósł prawie czterokrotnie. W przypadku rolników najstarszych (ponad 65 lat) wzrost ten był nawet 6,7-krotny. Posiadane materiały nie pozwalają na określenie źródeł przychodów z zewnątrz, lecz wiele innych badań i materiałów statystycznych

Rysunek 3.

Wartość dochodu rolniczego na 1 ha w cenach z 1994 roku w gospodarstwach według wieku rolników

Rysunek 4.

Dochód osobisty w cenach z 1994 roku w gospodarstwach według wieku rolników

wykazuje, iż dominowały świadczenia emerytalno-rentowe, a nie dochody z tytułu pracy. To, że wyższy był udział tych przychodów w gospodarstwach rolników starszych aniżeli młodych, fakt ten pośrednio potwierdza.

Wiek rolników był czynnikiem wyraźnie różnicującym poziom akumulacji badanych gospodarstw. O ile jednak w roku 1989, w stabilnych warunkach ekonomicznych, różnice nie były zbyt drastyczne, o tyle w roku 1994 sytuacja odmieniła się. Wprawdzie we wszystkich grupach wiekowych nastąpiło załamanie akumulacji, jednak rolnikom młodszym udało się utrzymać jej dodatni poziom. W gospodarstwach rolników powyżej 51 lat praktycznie od roku 1991 następowała dekapitalizacja majątku. Poziom inwestycji w nich był bowiem stale niższy od wartości amortyzacji. Oznacza to realny, i to każdego roku, spadek wartości posiadanego majątku produkcyjnego gospodarstw, perspektywicznie zaś ograniczenie ich szans rozwojowych.

Na ogół większość gospodarstw rolniczych nie jest w stanie finansować w pełni inwestycji z własnych środków. Wielu rolników ma też problemy w finansowaniu zakupów środków obrotowych, takich jak nawozy mineralne czy nasiona. Ważną rolę w utrzymaniu płynności finansowej gospodarstw odgrywa więc kredyt bankowy. Jego poziom w skrajnych latach badań przedstawiamy w tabeli 5.

Wartość uzyskanych kredytów w skali całej populacji nie uległa zmianie, jednak wystąpiły pewne różnice w poszczególnych grupach. Rolnicy najmłodszy i najstarsi (powyżej 51 lat) w roku 1994 pobrali kredytów więcej aniżeli w roku 1989. Odwrotna sytuacja wystąpiła w gospodarstwach rolników w wieku 36–50 lat. Ogólnie jednak wartość pobranych kredytów przez rolników była wyraźnie zależna od ich wieku. Największa była w przypadku rolników najmłodszych i w miarę

Tabela 5.

Kredyty pobrane przez gospodarstwa w latach 1989 i 1994

Wyszczególnie Cechy gospodarstw według wieku rolników w latach					
nie	do 35	36–50	51–65	ponad 65	ogółem
Pobrane kredyty (tys. zł):					
a) ogółem:					
1989	10,8	12,8	6,8	4,1	9,8
1994	12,1	11,4	7,5	6,9	10,0
b) na 1 ha UR:					
1989	1,0	1,4	0,7	0,5	1,0
1994	0,9	1,1	0,7	0,7	0,9
Udział kredytu inwestycyjnego w kredytach ogółem (w %):					
1989	61,2	50,9	25,9	26,5	43,5
1994	13,2	11,9	38,6	23,3	19,0

Źródło: Badania własne.

zwiększania wieku wyraźnie ulegała obniżeniu. Na jednostkę powierzchni zależność ta zaznaczała się w mniejszym stopniu, choć także występowała.

Główna zmiana nastąpiła w strukturze pobranych kredytów. O ile w roku 1989 udział kredytów najtrwalej wpływających na majątek gospodarstwa, czyli inwestycyjnych, przekraczał 40% całej ich kwoty, a u rolników najmłodszych nawet 60%, to w roku 1994 spadł do 19%, a w dwóch grupach rolników młodszych do poziomu zaledwie 12–13%. Oznacza to praktycznie zaniechanie inwestycji w budynki czy maszyny ze środków obcych. Przy niskich dochodach własnych jest to praktycznie zanik inwestycji w ogóle. Cechą pozytywną tego zjawiska jest wzrost znaczenia kredytów obrotowych, przeznaczanych na zakup środków produkcji, takich jak nawozy, pasze itd. Środki te umożliwiają poprawę wykorzystania posiadanych środków trwałych. Przemiany w strukturze kredytowania w gospodarstwach już wcześniej dobrze zainwestowanych można więc oceniać pozytywnie. W gospodarstwach niedoinwestowanych mogą one oznaczać dalszą dekapitalizację posiadanego majątku.

Wnioski

1. W okresie wielkich przemian w gospodarce polskiej, w wyniku pogorszenia się sytuacji ekonomicznej w rolnictwie, nastąpiło znaczne ograniczenie nakładów materiałowych, zwłaszcza decydujących o postępie biologicznym i technologicznym. Rolnicy zwiększyli przetwarzanie własnych surowców roślinnych na zwierzęce, a poziom produkcji rolniczej obniżył się. Niekorzystne procesy wyraźniej zary-

sowały się w gospodarstwach prowadzonych przez rolników starszych niż rolników młodych.

2. Gospodarstwa rolników młodszych charakteryzowały się korzystniejszą sytuacją dochodową aniżeli starszych. Jednocześnie, w latach 1989–1994 najsilniej spadły dochody właśnie grup wiekowo starszych. Działo się tak, mimo iż w strukturze dochodów udział przychodów spoza gospodarstwa wzrósł najsilniej właśnie w tych gospodarstwach.

3. Wiek rolników wiązał się wyraźnie z poziomem akumulacji gospodarstw rolniczych. W przypadku rolników młodszych jej udział w dochodach w badanym okresie uległ 2,5-krotnemu obniżeniu, jednak nadal ona występowała. Rolnicy powyżej 51 lat natomiast nie tylko nie akumulowali, lecz w ich gospodarstwach występowała dekapitalizacja majątku. Tworzy to zagrożenie rozwoju gospodarstw, a nawet dalszego ich istnienia.

4. Rolnicy młodzi zdecydowanie energiczniej korzystali z zewnętrznego zasilania finansowego w postaci kredytów bankowych aniżeli producenci starsi. Umożliwiało to poprawę efektywności wykorzystania posiadanego majątku produkcyjnego. Kredyty wykorzystywano głównie na zakup środków obrotowych. Rolnicy najmłodszy i najstarszy praktycznie wycofali się bowiem z korzystania z kredytów inwestycyjnych. Zjawisko to nie może być oceniane jednoznacznie, gdyż w gospodarstwach dobrze wyposażonych może być ono pozytywne, a w jednostkach z niedoborem budynków i maszyn oznacza brak perspektyw rozwojowych tych gospodarstw.

Literatura

- GORZELAK E., 1995: Sytuacja ekonomiczna rolnictwa w latach transformacji. *Biuletyn Informacyjny ARR*. Wydanie specjalne. Połagra.
- KLEPACKI B., 1996: Zachowania produkcyjne prywatnych gospodarstw rolniczych. [w:] *Produkcyjne i konsumpcyjne zachowania gospodarstw wiejskich w okresie przemian systemowych*. Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- KLEPACKI B., 1996: Wpływ wieku rolników na ich zachowania produkcyjne w okresie transformacji systemowej w Polsce. *Zeszyty Naukowe SGGW, Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, nr 2.

Changes in Income Situation of Individual Agricultural Holdings Operated by Farmers of Different Age

Abstract

The study presents findings regarding relations between the age of farmers and their income. The analysis was based on survey of 369 family farms carrying agricultural bookkeeping in 1989–1994.

Overall, findings indicate that the financial situation of farms operated by younger farmers is much better than of those operated by older farmers. During 1984–1994 income of older population declined most rapidly. There is a noticeable relation between the farmer's age and the level of accumulation. The capital formation, as part of income of the younger farmers, dropped 2.5 times in the above period. The older farmers not only did not accumulate but their farms were faced by necessity of fixed capital consumption.

Dochody socjalne ludności zamieszkałej w indywidualnych gospodarstwach rolnych

Wprowadzenie

Dochody socjalne ludności gospodarstw indywidualnych stanowią różnicę między świadczeniami pobranymi przez rolników z tytułu ubezpieczeń społecznych a ich wpłatami na ten fundusz.

W ubezpieczeniu społecznym rolników występują dwa rodzaje świadczeń:

- świadczenia emerytalno-rentowe, finansowane z funduszu emerytalno-rentowego,
- świadczenia wypadkowe, chorobowe i macierzyńskie, finansowane z funduszu składkowego.

Świadczeniami pieniężnymi z ubezpieczenia emerytalno-rentowego są:

- świadczenia rolnicze, renta inwalidzka rolnicza, renta rodzinna rolnicza,
- dodatki przysługujące do emerytur i rent (pielęgnacyjny, dla sierot),
- zasiłki rodzinne, pogrzebowe, pielęgnacyjne.

Świadczeniami pieniężnymi z tytułu ubezpieczenia wypadkowego, chorobowego i macierzyńskiego są odszkodowania powypadkowe oraz zasiłki chorobowe i macierzyńskie.

Świadczeniami pozaubezpieczeniowymi są zasiłki rodzinne i pielęgnacyjne na członków rodziny ubezpieczonego, dodatek kombatancki i ryczałt energetyczny.

Poza wymienionymi wyżej funduszami istnieją jeszcze takie fundusze, jak: prewencji i rehabilitacji dla zapobiegania wypadkom przy pracy w gospodarstwach rolnych oraz fundusz administracyjny wykorzystywany do finansowania działalności Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego (KRUS).

Celem opracowania jest przedstawienie, w jakim stopniu świadczenia z ubezpieczenia społecznego rolników wspomagają sytuację dochodową gospodarstw rodzinnych.

Rozmiary świadczeń socjalnych

We wrześniu 1996 r. emerytury i renty pobierało 2018,9 tys. osób, tj. o 3,3% mniej niż średnio w ciągu 1995 r. W ogólnej liczbie świadczeniobiorców dominowały osoby pobierające emerytury – 1216 tys. osób w 1996 r., czyli prawie 60%, oraz renty – 813,4 tys. osób, co stanowiło 40% (tab. 1).

Relacja między liczbą emerytur i rent wynosiła w 1995 r. – 61,4% emerytury i 38,6% renty.

W analizowanych latach zaznaczył się spadek liczby wypłacanych emerytur. Spadek ten był wynikiem ustania ubezpieczenia społecznego rolników, m.in. z powodu:

- przekazania gospodarstwa kilku następcom w częściach nie przekraczających 1 ha UR lub małoletnim następcom,
- rozpoczęcia przez rolników prowadzenia działalności gospodarczej,
- podjęcia stałego lub sezonowego zatrudnienia poza gospodarstwem.

W ogólnej liczbie emerytur dominowały świadczenia z tytułu przekazania gospodarstwa następcy, następnie emerytury rolnicze i emerytury za gospodarstwo przekazane państwu.

W badanym okresie liczba wypłaconych emerytur rolniczych wzrosła o prawie 5%, natomiast zmalała średnio o 7% liczba emerytur z tytułu przekazania gospodarstwa.

Tabela 1.

Przeciętna liczba emerytur i rent wypłaconych z funduszu emerytalno-rentowego rolników

Wyszczególnienie	1995		1996		
	I–XII		IV–VI	IV–VI	
	liczba	%	liczba	liczba	IV–VI 1995 = 100
Emerytury razem,	1 257 782	61,4	1 262 524	1 216 065	96,3
w tym:					
– rolnicze	311 539	15,2	310 083	325 454	104,9
– za gospodarstwa przekaza-					
zane Państwu	186 171	9,1	187 694	172 944	92,1
– za gospodarstwa przekaza-					
zane następcy	746 070	36,4	750 894	704 965	93,9
– pozostałe	13 708	0,7	13 854	12 471	90,0
Renty razem,	790 670	38,6	786 705	813 386	103,4
w tym:					
– inwalidzkie	762 186	37,2	757 771	782 372	103,2
– rodzinne	28 484	1,4	28 934	31 014	107,2
Emerytury i renty ogółem	2 048 452	100,0	2 049 229	2 029 451	99,0

Źródło: Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego. Kwartalne informacje statystyczne. Warszawa 1995 i 1996.

Zamieszczone w tabeli 1 dane liczbowe wskazują na istnienie zachwianej proporcji między emeryturami i rentami, ze względu na wysoki udział rent inwalidzkich w ogólnej liczbie wypłaconych rolniczych świadczeń emerytalno-rentowych.

Z funduszu emerytalno-rentowego na emerytury i renty wypłacono rolnikom indywidualnym w 1995 r. ogółem kwotę 7350,8 mln zł (tab. 2). W porównaniu do 1994 r. wypłaty powyższe wzrosły o 33%.

W porównywalnych kwartałach świadczenia emerytalno-rentowe wzrosły o prawie 15%. Wzrost wypłat świadczeń emerytalno-rentowych wynikał z przeprowadzonej waloryzacji tych świadczeń oraz wyłączenia w 1996 r. z wypłat emerytur i rent zasiłków rodzinnych i pielęgnacyjnych dla członków rodziny emeryta i rencisty.

Świadczenia emerytalno-rentowe stanowiły w 1995 r. 95% ogółu wydatków z funduszu emerytalno-rentowego.

Fundusz emerytalno-rentowy tworzony jest w 94% z dotacji budżetowej państwa, a w 6% ze składek rolników.

Przeciętna miesięczna kwota świadczenia emerytalno-rentowego ogółem wyniosła we wrześniu 1996 r. 395,34 zł i była o 37,7% wyższa niż w grudniu 1994 r.

Szczegółowe informacje dotyczące wysokości rolniczej emerytury i renty przedstawia tabela 3.

Przeciętna miesięczna rolnicza emerytura w drugim kwartale 1996 r. wynosiła 362,28 zł, renta inwalidzka 331,18 zł i renta rodzinna 301,41 zł. Najwyższe emery-

Tabela 2.

Globalna wielkość rolniczych świadczeń emerytalno-rentowych

Wyszczególnienie	1995		1996		
	I–XII		IV–VI		
	tys. zł	%	tys. zł	tys. zł	IV–VI 1995 = 100
Emerytury razem,	4 647 275	63,2	1 174 706	1 321 875	112,5
w tym:					
– rolnicze	836 885	11,4	209 029	269 066	128,7
– za gospodarstwa przekazane Państwu	787 197	10,7	199 566	214 005	107,2
– za gospodarstwa przekazane następcy	2 978 080	40,5	754 754	826 862	109,5
– pozostałe	44 556	0,6	11 358	11 841	104,2
Renty razem,	2 703 575	36,8	678 975	805 358	118,6
w tym:					
– inwalidzkie	2 610 196	35,5	655 251	777 316	118,6
– rodzinne	93 379	1,3	23 724	28 043	118,2
Emerytury i renty ogółem	7 350 850	100,0	1 853 681	2 127 234	114,7

Źródło: Jak w tabeli 1.

Tabela 3.

Przeciętne miesięczne świadczenia emerytalno-rentowe rolników w zł

Wyszczególnienie	1994	1995			1996	
	VII-IX	IV-VI	I-XII	I-III	IV-VI	IV-VI 1995 = 100
Emerytury razem,	251,33	311,34	307,94	360,77	362,28	116,4
w tym:						
– rolnicze	172,97	227,24	•	272,04	275,58	121,3
– za gospodarstwa przekazane Państwu	289,64	356,74	•	411,02	412,47	115,6
– za gospodarstwa przekazane następcy	272,46	336,42	•	388,88	390,97	116,2
Renty razem,						
w tym:						
– inwalidzkie	236,26	287,25	285,39	330,28	331,18	115,5
– rodzinne	238,26	272,08	273,19	302,65	301,41	110,8
Emerytury i renty ogółem	245,66	301,72	299,00	348,19	349,36	115,8

Źródło: Jak w tabeli 1.

tury uzyskują rolnicy przekazujący gospodarstwa państwu, natomiast najniższe emerytury pobierane są na podstawie ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników.

Dla zbadania roli powyższych świadczeń w gospodarce chłopskiej przedstawimy szczegółową charakterystykę źródeł utrzymania ludności gospodarstw indywidualnych.

Ludność w indywidualnych gospodarstwach rolnych według głównego źródła utrzymania

Wyniki spisu rolnego GUS z 1994 r. pozwalają na wyróżnienie czterech głównych źródeł utrzymania ludności gospodarstw indywidualnych, takich jak: praca w swoim gospodarstwie rolnym, praca poza swoim gospodarstwem rolnym, niezarobkowe źródło utrzymania i na utrzymaniu innych osób.

Do niezarobkowych źródeł utrzymania zaliczono świadczenia uzyskane z tytułu pracy własnej, pracy członka rodziny bądź z innych uprawnień, a także dochody uzyskane z własności. Świadczenia powyższe obejmują emerytury, renty inwalidzkie i rodzinne, zasiłki dla bezrobotnych, zasiłki wychowawcze oraz dochody z własności i lokat kapitałowych.

Z danych spisu rolnego z 1994 r. wynika, że na 2026,4 tys. użytkowników indywidualnych gospodarstw rolnych 58,2% utrzymywało się z pracy w swoim gospodarstwie, 15,8% głównie z pracy poza swoim gospodarstwem i 26,0% głównie

ze świadczeń socjalnych. Oznacza to znaczną przewagę źródeł niezarobkowych nad zarobkowymi poza swoim gospodarstwem. Jeżeli dodamy gospodarstwa, w których świadczenia socjalne stanowią jedynie dodatkowe źródło dochodu (8,8%), to łącznie ta grupa obejmuje 707,1 tys. użytkowników, czyli 34,8% ogółu. W tej grupie użytkownicy mężczyźni stanowili 61,5%, a osoby w wieku produkcyjnym 52,9%.

Szczegółową charakterystykę źródeł utrzymania ludności w wieku 15 lat i więcej w poszczególnych grupach gospodarstw przedstawia tabela 4.

Praca we własnym gospodarstwie stanowi dla ponad 77% osób źródło utrzymania, w tym dla 40,9% jest głównym źródłem dochodu.

Tabela 4.

Ludność w wieku 15 lat i więcej w indywidualnych gospodarstwach rolnych według źródeł utrzymania w 1994 r.

Wyszczególnienie		W tym w gospodarstwach						
		Ogółem	do 2 ha	2–5	5–7	7–10	10–15	15 i więcej
Liczba osób ogółem	w tys.	6 427,5	1 249,5	2 047,9	877,7	913,5	776,3	562,6
	w %	100,0						
Pracujący w swoim gospodarstwie	w tys.	4 964,5	927,9	1 610,4	697,2	710,9	593,2	424,9
	w %	77,2	74,3	78,7	79,4	77,8	76,8	75,5
w tym:								
– głównie w swoim gospodarstwie	w tys.	2 629,7	268,0	719,1	410,2	474,0	430,6	327,8
	w %	40,9	21,4	35,1	46,7	51,9	55,5	58,3
– głównie poza swoim gospodarstwem	w tys.	905,9	284,6	368,6	106,0	77,8	45,5	23,4
	w %	14,1	22,8	18,0	12,1	8,5	5,9	4,2
– głównie posiadający niezarobkowe źródło	w tys.	1 428,9	375,3	522,6	181,0	159,2	117,1	73,7
	w %	22,2	30,0	25,5	20,6	17,4	15,1	13,1
Pracujący wyłącznie poza swoim gospodarstwem	w tys.	278,8	94,0	89,5	27,0	28,3	23,7	16,3
	w %	4,3	7,5	4,4	3,1	3,1	3,0	2,9
Posiadający wyłącznie niezarobkowe źródło utrzymywania	w tys.	595,4	101,5	162,8	79,7	95,0	89,6	66,9
	w %	9,3	8,1	7,9	9,1	10,4	11,5	11,9
Utrzymywani	w tys.	588,8	126,1	185,2	73,8	79,3	69,8	54,5
	w %	9,2	10,1	9,0	8,4	8,7	9,0	9,7

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: „Wyniki spisu rolnego 1994”. Ludność związana z rolnictwem indywidualnym. Seria: Informacje i Opracowania Statystyczne. GUS, Warszawa 1995, s. 189.

Praca poza gospodarstwem stanowi główne źródło utrzymania dla ponad 14% osób, a dla 4,3% osób zarabianie na zewnątrz stanowi wyłączny dochód.

Świadczenia socjalne były głównym źródłem utrzymania dla ponad 22% osób oraz wyłącznym źródłem dochodu dla 9,3% osób.

W grupie osób powyżej 15 lat w gospodarstwach rolnych ponad 9% osób pozostawało na utrzymaniu innych.

Z danych tabeli 4 wynika, że najwięcej osób posiadających niezarobkowe środki utrzymania znajduje się w gospodarstwach o małym obszarze, następnie ten odsetek maleje wraz ze wzrostem obszaru. W grupie gospodarstw o obszarze do 7 ha prawie co 4. osoba korzysta z niezarobkowych źródeł utrzymania.

Przeciętnie w 1994 r. w przeliczeniu na 100 gospodarstw indywidualnych przypadało 29 osób posiadających wyłącznie niezarobkowe źródła dochodu.

Sytuacja dochodowa gospodarstw domowych rolników i pracowników użytkujących gospodarstwa rolne

Procesy makroekonomiczne zachodzące po 1989 r. miały istotny wpływ na warunki życia gospodarstw domowych powiązanych z rolnictwem. Ich sytuację można określić na podstawie badań budżetów rodzinnych GUS.

Przed urynkowaniem gospodarki dochody miesięczne w przeliczeniu na 1 osobę w gospodarstwach chłopskich były prawie 19% wyższe od dochodów gospodarstw domowych ogółem. W 1989 r. gospodarstwa te były relatywnie w najlepszej sytuacji dochodowej. Wpłynął na to korzystny wskaźnik relacji cen produktów sprzedawanych do cen towarów i usług zakupywanych oraz duży popyt na artykuły żywnościowe.

W latach 1990–1991 wystąpił głęboki spadek dochodów realnych gospodarstw domowych powiązanych z rolnictwem. W 1992 r. została zahamowana tendencja spadkowa, natomiast dopiero w 1993 r. wystąpił wzrost dochodów realnych w tej grupie gospodarstw. W 1994 r. mimo spadku produkcji rolnej nie pogorszyła się sytuacja dochodowa gospodarstw powiązanych z rolnictwem, głównie dzięki wzrostowi cen produktów rolnych.

W 1995 r. w porównaniu do 1994 r. dochody realne gospodarstw rolników wzrosły o 8,7%, a gospodarstw pracowników użytkujących gospodarstwa rolne wzrosły o 5,8%. Nadal jednak dochody obu tych grup gospodarstw były niższe od dochodów gospodarstw domowych ogółem. Odpowiednie dane liczbowe ilustrujące zróżnicowanie dochodowe gospodarstw domowych przedstawia tabela 5.

W 1995 r. przeciętny miesięczny dochód rozporządzalny na 1 osobę w gospodarstwach rolników był o 6,4% niższy niż dochody w gospodarstwach ogółem i o

Tabela 5.

Przeciętny miesięczny dochód rozporządzalny * na 1 osobę

Wyszczególnienie	Lata	Gospodarstwa domowe ogółem	W tym:	
			rolników	pracowników użytkujących gosp. rolne
Przeciętny miesięczny dochód na 1 osobę	1994	230,93	205,18	194,56
	1995	300,56	282,35	260,80
Dynamika nominalnego dochodu (1994=100)	1995	130,2	137,6	134,0
Dynamika dochodów realnych (1994=100)	1995	101,9	108,7	105,8
Przeciętny miesięczny dochód na 1 osobę	I półr. 1996	356,19	282,25	297,74
Dynamika nominalnego dochodu (I półrocze 1995=100)	I półr. 1996	129,1	120,5	128,4
Wskaźnik udziału pobierających emerytury lub renty	1995	22,21	15,65	13,94
Przeciętna liczba osób w gospodarstwie domowym	1995	3,23	4,19	4,84

Źródła: Rolnictwo, I półrocze 1996. Seria: *Informacje i Opracowania Statystyczne*. GUS, Warszawa 1996. *Informacja o sytuacji społeczno-gospodarczej kraju I-III kwartał 1996 r.* GUS, Warszawa 1996.

*Dochód rozporządzalny gospodarstwa domowego obejmuje wszystkie pieniężne i niepieniężne dochody gospodarstwa domowego pomniejszone o podatki od dochodów, spadków i darowizn oraz nieruchomości.

26,2% w I półroczu 1996 r. Natomiast w grupie gospodarstw użytkujących gospodarstwo rolne był odpowiednio niższy o 15,2% i 19,6%.

Powyższe zróżnicowanie poziomu dochodu w przeliczeniu na osobę między analizowanymi grupami gospodarstw jest w znacznym stopniu efektem różnic w ich składzie demograficznym. W gospodarstwach rolników indywidualnych przeciętnie przypadało na nie 4,19 osoby, a w gospodarstwach domowych ogółem tylko 3,23 osoby.

Znając liczbę osób w rodzinie i przeciętny dochód na osobę możemy obliczyć miesięczny dochód przypadający na rodzinę. Miesięczny dochód w 1995 r. w rodzinie rolników wyniósł 1183 zł, a więc był o 21,8% większy niż w gospodarstwach domowych ogółem, a w gospodarstwach pracowników użytkujących gospodarstwo rolne 1262 zł, czyli o 30% więcej niż we wszystkich badanych rodzinach. Natomiast w I półroczu 1996 r. przeciętny miesięczny dochód w przeliczeniu na rodzinę wynosił około 1202 zł w grupie rolników i około 1430 zł w grupie pracowników użytkujących gospodarstwo rolne.

W 1995 r. w badanych przez GUS gospodarstwach domowych rolników w strukturze dochodu rozporządzalnego dochód z gospodarstwa stanowił 76,2%, następnie świadczenia społeczne 19,6%, a w dalszej kolejności dochód z pracy najemnej 1,4%, dochód z pracy na własny rachunek 0,6%, darowizny 1,6% i pozostałe dochody 0,6%.

Sytuacja dochodowa gospodarstw prowadzących rachunkowość rolną

Wyniki badań IERiGŻ pozwalają rozpoznać sytuację dochodową 335 gospodarstw rolniczych. Wybrana próba obejmuje gospodarstwa obszarowo większe i ekonomicznie mocniejsze w stosunku do przeciętnych gospodarstw rodzinnych, a więc nie jest reprezentatywna dla całego kraju.

Sytuację dochodową gospodarstw rolnych w latach 1993–1995 kształtowały głównie uzyskiwane wyniki produkcyjne oraz określone relacje między cenami zbytu produktów rolnych a cenami towarów i usług nabywanych przez rolników.

Dane tabeli 6 wskazują na istnienie w badanym okresie tendencji wzrostowej dochodu rolniczego. Wartość dochodu rolniczego brutto w przeliczeniu na 1 ha UR była w 1995 r. o 50% wyższa niż w 1994 r. Porównanie tego wzrostu ze wskaźnikiem inflacji wskazuje na znaczną poprawę realnych dochodów rolników.

W analizowanych latach dochód rolniczy brutto w przeliczeniu na jednostkę zbożową produkcji końcowej zwiększył się o ponad 34%, natomiast nie zmienił się w przeliczeniu na jednostkę produkcji końcowej.

Wielkość dochodu rolniczego mimo realnej poprawy w badanej przez IERiGŻ populacji gospodarstw pozostaje wciąż niższa w przeliczeniu na godzinę pracy rolnika w porównaniu z wynagrodzeniem za godzinę pracy w całej gospodarce.

Przyjmując nominalny czas pracy 1 pełnozatrudnionego w gospodarstwach indywidualnych w wymiarze 2200 godz. rocznie, wielkość dochodu badanych gospodarstw w przeliczeniu na godzinę pracy rolnika wynosiła w 1995 r. 2,89 zł i była o 22 grosze mniejsza w porównaniu do parytetowej stawki (3,11 zł) wynikającej z przeciętnego poziomu płac osób zatrudnionych w całej gospodarce narodowej¹.

Tabela 6.

Poziom dochodu rolniczego w gospodarstwach prowadzących rachunkowość rolną w zł

Wyszczególnienie	1993	1994	1995
Dochód rolniczy brutto w przeliczeniu na:			
– 1 ha UR	659,97	732,69	1 098,39
– 1 zł produkcji końcowej	0,58	0,55	0,58
– 1 jednostkę zbożową	16,12	21,59	29,00
Dochód rolniczy netto w przeliczeniu na:			
– 1 ha UR	515,16	559,23	876,48
– 1 zł produkcji końcowej	0,45	0,42	0,46
– 1 jednostkę zbożową	12,58	16,48	23,34
– 1 godz. pracy	1,54	1,75	2,89

Źródło: A. Skarżyńska, J. Sadowska, J. Reinstein – Koszty jednostkowe i dochodowość produkcji rolniczej w gospodarstwach indywidualnych w 1995 roku. Maszynopis, IERiGŻ, Warszawa, maj 1996 r.

¹ Źródło: Jak w tabeli 6.

Dysponując danymi z gospodarstw prowadzących rachunkowość rolną możemy oszacować dla ogółu gospodarstw indywidualnych relacje świadczeń socjalnych do dochodu rolniczego brutto. Z obliczeń wykonanych dla 1995 r. wynika, że świadczenia emerytalno-rentowe rolników indywidualnych stanowiły 44% ich dochodu rolniczego brutto. Udział tych świadczeń zmniejszy się do 38%, jeśli uwzględniamy wpłaconą przez rolników składkę ubezpieczeniową, która stanowiła 6%. Jest to jednak wynik zaniżony ze względu na to, że gospodarstwa prowadzące rachunkowość są obszarowo większe i ekonomicznie mocniejsze od przeciętnych gospodarstw rodzinnych w kraju, a więc osiągają wyższy dochód rolniczy.

Przedstawione w opracowaniu wyniki wskazują, że dochody socjalne z tytułu ubezpieczenia społecznego są istotnym czynnikiem wspomagającym sytuację ekonomiczną gospodarstw chłopskich. Nie da się jednak ukryć, że tak duże wsparcie pokrywa w ponad 90% budżet, podczas gdy w 1988 r. było tylko niewiele ponad 65%. Mimo czynionych zarzutów, że do rolniczych emerytur i rent budżet dopłaca zbyt wiele oraz że są one przyczyną stagnacji przemian agrarnych, uważam, że koszty te stanowią tylko w części rekompensatę za okres co najmniej 30 lat, kiedy rolnicy nie dostawali emerytur ani rent.

Nadmienić także należy, że przeciętne emerytury i renty rolnicze są o prawie połowę niższe w porównaniu do tego typu świadczeń pracowniczych. Dzięki rosnącym dopłatom z budżetu różnica w poziomie przeciętnej miesięcznej emerytury i renty rolniczej w stosunku do pracowniczej zmalała z 65,8% w 1992 r. do 48,1% w 1995 r.

Na zakończenie należy podkreślić, że bez reformy systemu ubezpieczeń społecznych zarówno pracowniczych, jak i rolniczych nie będzie możliwe zagwarantowanie rolnikom przyjętego poziomu świadczeń emerytalno-rentowych.

Wnioski końcowe

1. W latach 1995–1996 zaznaczył się spadek liczby wypłacanych emerytur i rent, głównie z powodu:

- przekazania gospodarstwa kilku następcom w częściach nie przekraczających 1 ha UR;
- podjęcia przez rolników działalności gospodarczej oraz stałego lub sezonowego zatrudnienia poza gospodarstwem.

2. Przeciętna miesięczna kwota świadczenia emerytalno-rentowego kształtowała się we wrześniu 1996 r. na poziomie 395 zł i była wyższa o 37,7% w porównaniu z grudniem 1994 r. Najwyższe emerytury uzyskiwali rolnicy przekazujący gospodarstwa państwu, a najniższe na podstawie ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników. Przeciętna miesięczna emerytura i renta rolnicza była w 1995 r. o 48,1% niższa niż pracownicza.

3. Świadczenia socjalne w 1994 r. były głównym źródłem utrzymania dla 26% użytkowników gospodarstw indywidualnych, a dla prawie 9% źródłem dodatkowym. Łącznie te dwie grupy obejmowały 707,1 tys. użytkowników. Przeciętnie w przeliczeniu na 100 gospodarstw indywidualnych 29 osób w wieku 15 lat i więcej posiadało wyłącznie niezarobkowe źródła dochodu.

4. Na podstawie badań budżetów rodzinnych prowadzonych w 1995 r. przez GUS można stwierdzić, że w strukturze dochodu rozporządzalnego gospodarstw domowych rolników świadczenia socjalne stanowiły 19,6%, natomiast w gospodarstwach pracowniczych 13,2%, w tym emerytury i renty odpowiednio 15,8% i 7,4%.

5. Dochody socjalne rolników indywidualnych w 1995 r. stanowiły 38% ich dochodu rolniczego brutto, ustalonego na podstawie danych z gospodarstw prowadzących rachunkowość rolną.

Literatura

- ADAMOWSKI Z., 1994: Niektóre aspekty sytuacji produkcyjno-dochodowej gospodarki indywidualnej w rolnictwie polskim w okresie po wdrożeniu wolnego rynku. [w:] *Procesy dostosowawcze w rolnictwie chłopskim do gospodarki rynkowej*. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- GUTKOWSKA K. i inni, 1996: Specyfika reakcji wiejskich gospodarstw domowych na przemiany systemowe w Polsce. *Zeszyty Naukowe SGGW, Seria Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, nr 1. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- PODSTAWKA M., 1996: Rolnicze ubezpieczenia w Polsce i perspektywy ich zmian. *Zeszyty Naukowe SGGW, Seria Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, nr 1. Wydawnictwo SGGW Warszawa.
- SKARŻYŃSKA J. i inni, 1996: Koszty jednostkowe i dochodowość produkcji rolnej w gospodarstwach indywidualnych w 1995 roku. Wyd. IERiGŻ, Warszawa.
- Sprawozdanie z działalności Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego 1995 r. Wyd. KRUS, Warszawa – marzec 1996 r.
- Informacje o sytuacji gospodarczej kraju. Wyd. GUS, Warszawa – październik 1996 r.

Social Incomes of Families Operating Individual Agricultural Holdings

Abstract

This report presents the results of author's attempt to determine how social security payments subvene the financial standing of family farms.

The analysis was based on the following years: 1994, 1995 and 1996. In the period under review, the number of paid out retirement benefits and pensions decreased, while the total sum of social security payments increased.

Farmers, whose holdings were taken over by government, received the highest pensions, while the lowest ones were obtained by those covered by system of social insurance for farmers.

Pensions accounted for only 38 per cent of family farms total income in 1995, and for only 19.6 per cent of their disposable income. Figures show that social security benefits are of great importance in farmers financial condition.

In order to keep social security benefits for farmers at the same level, social security system as a whole needs to be deeply reformed.

Zróżnicowanie dochodów rolniczych w gospodarstwach różnych typów produkcyjnych w Niemczech, Wielkiej Brytanii i we Włoszech

Celem opracowania jest zbadanie stopnia zróżnicowania dochodów rolniczych między gospodarstwami rolnymi wyodrębnionymi ze względu na ich typ oraz między krajami w gospodarstwach określonego typu, a także określenie związków między tymi dochodami a czynnikami wytwórczymi i wynikami produkcyjnymi w gospodarstwach.

Analizę przeprowadzono na podstawie materiału liczbowego, który pochodzi z FADN (*Farm Accountancy Data Network*) – ujednoliconego systemu informacji rolnej w krajach Unii Europejskiej.

W badanym roku 1992/93 r. w polu obserwacji FADN¹ znajdowało się ogółem 330,9 tys. gospodarstw rolnych różnych typów produkcyjnych w Niemczech, 138 tys. w Wielkiej Brytanii i 120,4 tys. we Włoszech, natomiast próba wynosiła odpowiednio 1,5%, 2,3% i 1,6%.

FADN wyodrębnia dziewięć podstawowych typów gospodarstw rolnych: zbożowe; z uprawami mieszanymi; ogrodnicze; z uprawą winorośli; sadownicze; mleczarskie; opasowe; drobiarsko-trzodowe; z produkcją mieszaną. Gospodarstwa grupuje się pod względem rodzaju prowadzonej przez nie działalności na podstawie udziału w ich globalnej marży standardowej brutto marż standardowych z poszczególnych kierunków produkcji².

Podstawę wnioskowania o sytuacji dochodowej określonych grup gospodarstw stanowią dwa mierniki dochodu rolniczego:

- 1) wartość dodana netto gospodarstwa rolnego (*Farm Net Value Added – FNVA*);
- 2) dochód rodziny rolniczej (*Farm Family Income – FFI*).

¹ Pole obserwacji badane przez FADN zbiorowość gospodarstw rolnych we wszystkich krajach UE (w 1993 r. ok. 4,6 mln). Próba stanowi gospodarstwa wybrane metodą losową z pola obserwacji (odpowiednio około 58 tys.).

² Standardową marżę brutto (*Standard Gross Margin – SGM*), określaną również przeciętną marżą brutto lub przeciętnym zyskiem brutto, oblicza się odejmując od wartości produkcji roślinnej z jednego hektara uprawy lub produkcji zwierzęcej od jednej sztuki zwierzęcia koszty zmienne, jakie należy ponieść na wytworzenie tej produkcji. Zasady typologii gospodarstw zawarte są w Decyzji Komisji nr 85/377/EEC z 7.07.1985 r. OJ. No L 220.17.08.1985 r., str. 1.

Wartość dodana netto w gospodarstwie nie równa się rzeczystemu dochodowi rolniczemu, gdyż przedstawia efekt działania wszystkich czynników, niezależnie od tego, czy są własne, czy wynajęte, bądź wydierżawione lub pożyczone. Miernikiem lepiej odzwierciedlającym faktyczną sytuację finansową gospodarstwa jest rolniczy dochód rodziny, który otrzymuje się po powiększeniu wartości dodanej netto z gospodarstwa o subsydia inwestycyjne i pomniejszeniu o opłatę pracy najemnej, oprocentowanie pożyczonego kapitału oraz czynsze dzierżawne. Uzyskany w ten sposób miernik stanowi opłatę własnej pracy rodziny oraz zysk z zaangażowanego przez nią kapitału.

Metodę dochodzenia do poszczególnych kategorii dochodu przedstawia schemat 1.

Produkcja towarowa		Saldo inwentarza żywego	Spożycie domowe	Zużycie produkcji własnej	Zapasy końcowe produktów rolniczych	
Zapasy początkowe produktów rolniczych	Zakup inwentarza żywego	Produkcja globalna (roślinna i zwierzęca)				Subsydia do produktów i nakładów
		Zużycie pośrednie	Saldo podatków VAT i innych	Dochód rolniczy brutto (Wartość dodana brutto)		
				Amortyzacja	Wartość dodana netto gospodarstwa	Subsydia na inwestycje
				Płace, renta, procent	Dochód rolniczy rodziny	

Schemat 1.

Mikroekonomiczne mierniki dochodów rolniczych w krajach Unii Europejskiej stosowane przez FADN

Źródło: B. Hill: The Calculation of Economic Indicators. Making use of RICA (FADN) accountancy data., Commission of the European Communities, Luxemburg 1991, s. 39.

Charakterystyka ekonomiczna grup gospodarstw według typów

Zasoby czynników produkcji w gospodarstwach różnych typów

Zasoby czynników wytwórczych determinują wielkość produkcji i jej efektywność. Mogą też wpływać na zróżnicowanie wyników dochodowych w poszczególnych typach gospodarstw rolnych. Zbadano ogólne wyposażenie gospodarstw róż-

nych typów w czynniki produkcji oraz zagospodarowanie ziemi w tych gospodarstwach. Informacji na ten temat dostarczają dane zawarte w tabelach 1–3.

a) Wielkość ekonomiczna gospodarstwa

Ogólny potencjał wytwórczy gospodarstw reprezentuje ich wielkość ekonomiczna, wyrażona w odpowiednich jednostkach (tzw. ekonomicznych jednostkach wielkości³). W badanych krajach wystąpiły istotne różnice w jej poziomie.

W 1993 r. przeciętne gospodarstwo z badanej próby w Wielkiej Brytanii było prawie pięciokrotnie większe niż we Włoszech. Na ogół największą wielkość ekonomiczną reprezentują gospodarstwa ogrodnicze, sadownicze oraz drobiowo-trzodowe. Prawie we wszystkich krajach stosunkowo małą wielkość ekonomiczną posiadają gospodarstwa z opasami oraz z uprawami zbożowymi.

b) Zasoby ziemi rolniczej

Ziemia jest jednym z niezbędnych elementów potencjału wytwórczego gospodarstwa rolnego. Jej powierzchnia często decyduje o kierunku i skali gospodarowania. Istnieją bowiem określone związki między obszarem gospodarstwa i typem produkcji rolnej, a także jego wynikami produkcyjnymi⁴. Badania wykazały, że w Niemczech zdecydowanie największą powierzchnią UR dysponują gospodarstwa z uprawami mieszanymi. Z kolei w Wielkiej Brytanii i we Włoszech najwięcej użytków rolnych przypada przeciętnie na gospodarstwa z opasami. Na drugim biegunie znajdują się gospodarstwa ogrodnicze, których obszar jest od kilku do kilkunastu razy mniejszy w stosunku do przeciętnego gospodarstwa w każdym kraju.

c) Czynniki pracy

Porównując zasoby pracy w przeliczeniu na 100 ha UR w gospodarstwach w każdym kraju, zauważa się bardzo dużą rozpiętość między różnymi ich typami. W badanych krajach najwięcej osób pełnozatrudnionych przypadało na 100 ha UR w gospodarstwach ogrodniczych, sadowniczych, z winnicami i drobiowo-trzodowych. Oznacza to, że w tych typach gospodarstw ponoszono znacznie większe nakłady pracy niż np. w zbożowych lub opasowych. Stosunek między najniższym i najwyższym stopniem nasycenia ziemi pracą w wyodrębnionych typach gospodarstw w 1993 r. wynosił: Niemcy 1 : 49, Wielka Brytania 1 : 78, Włochy 1 : 19.

³Wielkość ekonomiczną gospodarstwa otrzymuje się przez podzielenie jego całkowitej standardowej marży brutto przez wartość (wyrażoną w ECU) jednej europejskiej jednostki wielkości (np. używając SGM „1988” należy podzielić przez 1200 ECU).

⁴W Polsce dochodami z gospodarstw rolniczych w zależności od obszaru gospodarstwa zajmuje się m.in. P.A. Wiatrak. Patrz m.in. Wpływ obszaru na dochody ludności chłopskiej w latach 1955–1984. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, nr 6/1987 oraz Kształtowanie się dochodów gospodarstw chłopskich w zależności od obszaru gospodarstwa, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, nr 1/1989.

Tabela 1.

Czynniki wytwórcze w badanych gospodarstwach rolnych w Niemczech w 1993 r. (wartości w cenach z 1990 r.)

Wyszczególnienie	Gospo- darstwa ogółem	Typy gospodarstw								
		A	B	C	D	E	F	G	H	I
		zbożowe	uprawy mieszane	ogrodni- cze	winnice	sadowni- cze	mleczar- skie	opasowe	drób/ trzoda chlewna	produkcja mieszana
Przeciętnie na gospodarstwo:										
Ekonomiczna wielkość gospodarstwa ¹ [ESU]	34,2 100,0	18,8 55,0	35,5 103,8	119,3 348,8	32,0 93,6	55,8 163,2	30,5 89,2	28,6 83,6	35,5 111,3	32,7 95,6
Powierzchnia gospodarstwa [ha UR]	31,9 100,0	37,4 117,2	43,2 135,4	2,6 8,2	7,7 24,1	10,1 31,7	31,0 97,2	36,2 113,5	21,7 68,0	34,8 109,1
Liczba pełnozatrudnionych [AWU]	1,6 100,0	1,1 69,2	1,5 93,8	3,7 231,3	1,8 112,5	3,2 200,0	1,5 213,3	1,5 93,8	1,5 93,8	1,5 93,8
Liczba pełnozatrud. na 100 ha UR	5,0 100,0	2,9 58,1	3,5 70,1	142,0 2 845,7	23,4 468,9	31,1 623,2	4,9 98,2	4,0 80,2	6,7 134,0	4,3 86,2
Jednostki pracy rodzinnej [FWU]	1,4 100,0	1,0 74,1	1,3 96,3	1,5 111,1	1,4 103,7	1,5 111,1	1,4 103,7	1,3 96,3	1,3 96,3	1,4 103,7
Wartość środków trwałych [ECU]	223 574 100,0	178 771 79,9	276 468 123,7	157 204 70,3	152 124 68,5	172 913 77,3	217 101 97,1	226 238 101,2	241 857 108,2	227 680 101,8
Koszty materiałowe [ECU]	45 476 100,0	23 558 51,8	45 597 100,3	98 165 215,9	20 352 44,8	45 909 100,9	36 998 81,4	44 884 98,7	85 350 187,7	58 312 128,2
Przeciętnie na 1 ha UR:										
Wartość środków trwałych ² [ECU]	7 009 100,0	4 780 68,2	6 400 91,3	60 463 862,6	19 756 281,9	17 120 244,3	7 003 99,9	6 250 89,2	11 145 159,0	6 543 93,4
Koszty materiałowe [ECU]	1 426 100,0	630 44,2	1 055 74,0	37 756 2 647,7	2 643 185,3	4 545 318,7	1 193 83,7	1 240 87,0	3 933 275,8	1 676 117,5
Przeciętnie na 1 AWU:										
Wartość środków trwałych [ECU]	139 734 100,0	162 519 116,3	184 312 131,9	42 488 30,4	84 513 60,5	54 035 38,7	144 734 103,6	150 825 107,9	161 238 115,4	151 787 108,6
Koszty materiałowe [ECU]	28 423 100,0	21 416 75,4	30 398 107,0	26 531 93,3	11 307 39,8	14 347 50,5	24 665 86,8	29 923 105,3	56 900 200,2	38 875 136,8

¹W 1993 r. 1 ESU = 1200 ECU (standardowa marża brutto z 1988). Uwaga ta odnosi się do kolejnych tabel.²Wartość netto środków trwałych. Uwaga dotyczy kolejnych tabel.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych z Komisji Europejskiej DG VI-A-3.

Tabela 2.

Czynniki wytwórcze w badanych gospodarstwach rolnych w Wielkiej Brytanii w 1993 r. (wartości w cenach z 1990 r.)

Wyszczególnienie	Gospo- darstwa ogółem	Typy gospodarstw							
		A	B	C	E	F	G	H	I
		zbożowe	uprawy mieszane	ogrodnicze	sadowni- cze	mleczars- kie	opasowe	drób/ trzoda chl.	produkcja mieszana
Przeciętnie na gospodarstwo:									
Ekonomiczna wielkość gospodarstwa ¹	62,7	62,3	111,7	51,3	82,1	70,0	29,3	63,8	81,8
[ESU]	100,0	99,4	178,1	81,8	130,9	111,6	46,7	101,8	130,5
Powierzchnia gospodarstwa [ha UR]	126,6	118,0	153,0	7,3	25	70,6	177,9	15,0	133,8
	100,0	93,2	120,9	5,8	19,7	55,8	140,5	11,8	105,7
Liczba pełnozatrudnionych [AWU]	2,4	1,8	3,1	5,2	7,6	2,3	1,6	3,3	2,7
	100,0	75,0	129,2	216,7	316,7	95,8	66,7	137,5	112,5
Liczba pełnozatrud. na 100 ha UR	1,9	1,5	2,0	70,8	30,4	3,2	0,9	21,8	2,0
	100,0	78,9	105,3	3 726,3	1 600,0	168,4	47,4	1 147,4	105,3
Jednostki pracy rodzinnej [FWU]	1,4	1,1	1,3	1,5	1,6	1,6	1,3	1,2	1,5
	100,0	78,6	92,9	107,1	114,3	114,3	92,9	85,7	107,1
Wartość środków trwałych [ECU]	472 221	568 164	697 050	264 991	530 935	501 418	321 144	329 290	584 903
	100,0	120,3	147,6	56,1	112,4	106,2	68,0	69,7	123,9
Koszty materiałowe [ECU]	69 661	57 438	104 627	98 007	138 048	70 182	30 764	206 712	101 268
	100,0	82,5	150,2	140,7	198,2	100,7	44,2	296,7	145,4
Przeciętnie na 1 ha UR:									
Wartość środków trwałych ² [ECU]	3 730	4 815	4 556	36 300	21 237	7 102	1 805	21 953	4 371
	100,0	129,1	122,1	973,2	569,4	190,4	48,4	588,6	117,2
Koszty materiałowe [ECU]	550	487	684	13 426	5 522	994	173	13 781	757
	100,0	8 8,5	124,4	2 441,1	1 004,0	180,7	31,5	2 505,6	137,6
Przeciętnie na 1 AWU:									
Wartość środków trwałych [ECU]	196 759	315 647	224 855	50 960	69 860	218 008	200 715	99 785	216 631
	100,0	160,4	114,3	25,9	35,5	110,8	102,0	50,7	110,1
Koszty materiałowe [ECU]	29 025	31 910	33 751	18 848	18 164	30 514	19 228	62 640	37 507
	100,0	109,9	116,3	64,9	62,6	105,1	66,2	215,8	129,2

Źródło: Jak w tabeli 1.

Tabela 3.

Czynniki wytwórcze w badanych gospodarstwach rolnych we Włoszech w 1993 r. (wartości w cenach z 1990 r.)

Wyszczególnienie	Gospo- darstwa ogółem	Typy gospodarstw								
		A	B	C	D	E	F	G	H	I
		zbożowe	uprawy mieszane	ogrodni- cze	winnice	sadowni- cze	mleczar- skie	opasowe	drób/ trzoda chl.	produkcja mieszana
Przeciętnie na gospodarstwo:										
Ekonomiczna wielkość gospodarstwa ¹	13,4	10,2	12,4	36,2	11,1	11,4	18,0	17,9	64,2	15,0
[ESU]	100,0	76,1	92,5	270,1	82,8	85,1	134,3	133,6	479,1	111,9
Powierzchnia gospodarstwa [ha UR]	10,6	15,7	9,6	2,0	5,8	5,5	17,4	32,1	9,8	17,3
	100,0	148,1	90,6	18,9	54,7	51,9	168,9	302,8	92,5	163,2
Liczba pełnozatrudnionych [AWU]	1,4	1,0	1,4	2,1	1,2	1,2	1,8	1,7	2,1	1,8
	100,0	71,4	100,0	150,0	85,7	85,7	128,6	121,4	150,0	128,6
Liczba pełnozatrud. na 100 ha UR	13,0	6,6	14,3	104,4	21,3	21,5	10,6	5,4	21,4	10,2
	100,0	50,8	110,0	803,1	163,8	165,4	81,5	41,5	164,6	78,5
Jednostki pracy rodzinnej [FWU]	1,3	1,0	1,3	1,8	1,1	1,0	1,8	1,6	2,0	1,7
	100,0	76,9	100,0	138,5	84,6	76,9	138,5	123,1	153,8	130,8
Wartość środków trwałych [ECU]	117 174	137 379	113 746	93 112	102 139	89 977	175 124	174 159	244 151	153 070
	100,0	117,2	97,1	79,5	87,2	76,8	149,5	148,6	208,4	130,6
Koszty materiałowe [ECU]	9 363	7 127	6 542	15 409	4 351	3 651	28 111	24 588	159 936	17 181
	100,0	76,1	69,9	164,6	46,5	40,0	300,2	262,6	1 700,1	183,5
Przeciętnie na 1 ha UR:										
Wartość środków trwałych ² [ECU]	11 054	8 750	11 849	46 556	17 610	16 359	100 65	5 426	24 913	8 848
	100,0	79,2	107,2	421,1	159,3	148,0	91,1	49,1	225,4	80,0
Koszty materiałowe [ECU]	883	454	681	7 704	750	664	1 616	766	163 20	993
	100,0	51,4	77,1	872,1	84,9	75,2	183,0	86,7	1 848,2	112,5
Przeciętnie na 1 AWU:										
Wartość środków trwałych [ECU]	83 696	137 379	81 247	44 339	85 116	74 981	97 291	102 446	116 262	85 039
	100,0	164,1	97,1	53,0	101,7	89,6	116,2	122,4	138,9	101,6
Koszty materiałowe [ECU]	6 688	7 127	4 673	7 338	3 626	30 42,5	15 617	14 464	76 160	9 545
	100,0	106,6	69,9	109,7	54,2	45,5	233,5	216,3	1 138,8	142,7

Źródło: Jak w tabeli 1.

d) Produkcyjny majątek trwały

W 1993 r. zaobserwowano istotne różnice zarówno w wartości netto środków trwałych w gospodarstwach różnych typów, jak też jej relacji do powierzchni użytków rolnych. Zdecydowanie mniejsze były one po przeliczeniu na osobę pełnozatrudnioną.

W stosunku do przeciętnego gospodarstwa w kraju, lepiej wyposażone w majątek trwały były na ogół gospodarstwa drobiowo-trzodowe i opasowe (poza Wielką Brytanią), mleczarskie i zbożowe (poza Niemcami), z uprawami mieszanymi (poza Włochami) oraz z produkcją mieszaną. Najniższa wartość majątku produkcyjnego wystąpiła w gospodarstwach ogrodniczych, jednak w przeliczeniu na 1 ha UR gospodarstwa te osiągnęły najwyższy jej poziom. Ponadto stosunkowo wysokie uzbrojenie ziemi w środki trwałe mają gospodarstwa drobiowo-trzodowe, sadownicze i z uprawą winorośli. Najniższe, we wszystkich badanych krajach, odnotowano w gospodarstwach zbożowych i opasowych. Relacje między najniższym i najwyższym wskaźnikiem uzbrojenia ziemi w środki trwałe w wyodrębnionych typach gospodarstw kształtowały się w 1993 r. następująco: Niemcy 1 : 12,6, Wielka Brytania 1 : 20,1, Włochy 1 : 8,6.

W badanych gospodarstwach wystąpiło więc mniejsze zróżnicowanie w wartości środków trwałych netto na 1 ha UR niż w nasyceniu ziemi w zasoby pracy. W obu przypadkach największe rozpiętości między typami gospodarstw wystąpiły w Wielkiej Brytanii, najmniejsze – we Włoszech.

Wartość środków trwałych w przeliczeniu na jednostkę pracy w przeciętnym gospodarstwie Wielkiej Brytanii była o 40% wyższa niż w Niemczech i o 135% w porównaniu z Włochami. W Niemczech i Wielkiej Brytanii najwyższy jej poziom występował w gospodarstwach zbożowych i z uprawami mieszanymi, natomiast we Włoszech – w zbożowych i drobiowo-trzodowych. We wszystkich trzech krajach najmniej środków trwałych przypadało na osobę pełnozatrudnioną w gospodarstwach ogrodniczych i sadowniczych. Rozpiętości pod tym względem między skrajnymi gospodarstwami wyodrębnionych typów w 1993 r. wynosiły: Niemcy 1 : 4,3, Wielka Brytania 1 : 6,2, Włochy 1 : 3,1.

Koszty materiałowe w gospodarstwach różnych typów

Z analizy kosztów materiałowych wynika, że wystąpiły także duże różnice w ich wielkości w przeliczeniu na gospodarstwo, 1 ha UR oraz jednostkę pracy. W 1993 r. w odniesieniu do przeciętnego gospodarstwa były one zdecydowanie najwyższe w grupie gospodarstw drobiarskich z trzodą chlewną, a stosunkowo niskie w uprawiających zboża. Gospodarstwa ogrodnicze i drobiarskie w 1993 r. ponosiły nawet kilkadziesiąt razy wyższe koszty materiałowe na 1 ha UR niż np. zbożowe i z uprawami mieszanymi. W roku tym rozpiętość między skrajnymi kosztami materiałowymi na 1 ha UR w badanych gospodarstwach wynosiła: Niemcy 1 : 60, Wielka Brytania 1 : 80, Włochy 1 : 36.

Wyniki przeprowadzonych badań wskazują na ogół, że im większa jest powierzchnia gospodarstwa, tym wyższe wartościowo są nakłady materiałowe. Przy przeliczeniu na 1 ha UR relacja odwraca się.

W przeliczeniu na osobę pełnozatrudnioną najwyższe koszty materiałowe ponoszono na ogół w gospodarstwach drobiowo-trzodowych. W przeciętnym gospodarstwie całej zbiorowości były one w Wielkiej Brytanii i Niemczech około 4,3 raza wyższe w porównaniu z Włochami, natomiast w przypadku prowadzących chów trzody chlewnej i drobiu we Włoszech przewyższały one o 20–30% średni ich poziom w pozostałych dwóch krajach. Najmniej środków obrotowych na jednostkę pracy zużywano w winnicach, ponadto w sadach (Niemcy i Włochy) oraz gospodarstwach ogrodniczych (Wielka Brytania). W 1993 r. rozpiętości między badanymi gospodarstwami pod względem wielkości kosztów materiałowych na 1 AWU były – poza Wielką Brytanią – większe niż wykazane dla środków trwałych: Niemcy 1 : 5,0, Wielka Brytania 1 : 3,5, Włochy 1 : 25,0.

Wyniki produkcyjne i finansowe gospodarstw różnych typów

Z przeprowadzonej analizy czynników produkcji i niektórych elementów kosztów wynika znaczne zróżnicowanie, występujące pomiędzy typami gospodarstw pod względem ich możliwości produkcyjnych. Wobec tego nasuwa się pytanie: czy znajduje to odbicie w osiągniętych przez nie wynikach produkcyjnych i dochodowych?

a) Wyniki produkcyjne

Analiza wykazała, że wyodrębnione typy gospodarstw w poszczególnych krajach są wyraźnie zróżnicowane zarówno pod względem wielkości rolniczej produkcji końcowej netto na gospodarstwo, jak też efektywności gospodarowania, mierzonej relacjami produktu do zasobów (tabele 4–6).

Porównując rolniczą produkcję końcową netto na gospodarstwo między poszczególnymi ich typami zauważa się, że w 1993 r. najwyższą jej wartość w Wielkiej Brytanii i Włoszech osiągały na ogół gospodarstwa drobiowo-trzodowe. We Włoszech była ona w nich ponad 11-krotnie wyższa w stosunku do przeciętnego gospodarstwa w tym kraju. W Niemczech wyższy, niż w gospodarstwach drobiowych z trzodą chlewną, poziom rolniczej produkcji końcowej netto występował jedynie w typie ogrodniczym. W pozostałych typach gospodarstw kształtowała się ona różnie w poszczególnych krajach. Na przykład w Wielkiej Brytanii, w porównaniu z innymi typami, przewagę w tym zakresie miały gospodarstwa sadownicze i z uprawami mieszanymi, a z kolei we Włoszech uzyskiwały one jeden z niższych poziomów produkcji wśród wyodrębnionych typów.

W trzech krajach zdecydowanie najwyższą wydajność pracy zaobserwowano w gospodarstwach drobiowo-trzodowych. Była ona w 1993 r. kilkakrotnie wyższa, w porównaniu z gospodarstwami o najniższym jej poziomie, do których w

Tabela 4.

Wyniki produkcyjno-dochodowe badanych gospodarstw rolnych w Niemczech w 1993 r. (ceny z 1990 r.)

Wyszczególnienie	Gospo- darstwa ogółem	Typy gospodarstw								
		A	B	C	D	E	F	G	H	I
		zbożowe	uprawy mieszane	ogrodni- cze	winnice	sadowni- cze	mleczar- skie	opasowe	drób/ trzoda chl.	produkcja mieszana
Rolnicza produkcja końcowa netto [ECU]:										
– na gospodarstwo	77 941	40 939	82 046	175 529	51 474	106 061	67 186	74 267	121 818	87 905
– na 1 AWU	100,0	52,5	105,3	225,2	66,0	136,1	86,2	95,3	156,3	112,8
– na 1 ha UR	48 989	38 154	54 263	47 543	28 612	33 724	44 406	50 764	84 070	58 564
	100,0	77,9	110,8	97,0	58,4	68,8	90,6	103,6	171,6	119,5
Wartość dodana netto [ECU]:	2 443	1 095	1 899	67 511	6 685	10 501	2 167	2 052	5 614	2 526
– na gospodarstwo	100,0	44,8	77,7	2 763,4	273,6	429,8	88,7	84,0	229,8	103,4
– na AWU	21 818	9 427	24 008	58 937	23 002	45 968	20 538	20 400	22 754	18 529
	100,0	43,2	110,0	270,1	105,4	210,7	94,1	93,5	104,3	90,0
– na 1 ha UR	13 717	8 784	15 882	15 962	12 783	14 616	13 571	13 945	15 701	12 342
	100,0	64,0	115,8	116,4	93,2	106,6	98,9	101,7	114,5	90,0
Dochód rodziny rolniczej [ECU]:	684	252	556	22 668	2 987	4 551	663	564	1 049	532
– na gospodarstwo	100,0	36,8	81,3	3 314,0	436,7	665,4	96,9	82,5	153,4	77,8
– na FWU	12 772	2 898	12 911	20 295	14 153	16 665	13 926	13 103	12 304	10 291
	100,0	22,7	101,1	158,9	110,8	130,5	109,0	102,6	96,3	80,6
– na 1 ha UR	9 460	2 833	10 337	13 480	10 079	11 473	10 041	9 777	9 582	7 629
	100,0	29,9	109,3	142,5	106,5	121,3	106,1	103,4	101,3	80,6
	400	77	299	7 806	1 838	1 650	449	362	567	296
	100,0	19,3	74,8	1 951,5	459,5	412,5	112,3	90,5	141,8	74,0

Źródło: Jak w tabeli 1.

Tabela 5.

Wyniki produkcyjno-dochodowe badanych gospodarstw rolnych w Wielkiej Brytanii w 1993 r. (ceny z 1990 r.)

Wyszczególnienie	Gospo- darstwa ogółem	Typy gospodarstw							
		A	B	C	E	F	G	H	I
		zbożowe	uprawy mieszane	ogrodni- cze	sadowni- cze	mleczar- skie	opasowe	drób/ trzoda chl.	produkcja mieszana
Rolnicza produkcja końcowa netto [ECU]:									
– na gospodarstwo	121 325	122 114	191 853	189 475	241 553	133 881	43 521	278 687	166 403
	100,0	100,7	158,1	156,2	199,1	110,3	35,9	229,7	137,2
– na 1 AWU	51 649	67 170	62 779	36 642	31 813	59 529	26 765	85 251	61 654
	100,0	130,1	121,5	70,9	61,6	115,3	51,8	165,1	119,4
– na 1 ha UR	958	1 035	1 254	25 955	9 662	1 896	245	18 579	1 244
	100,0	108,0	130,9	2 709,3	1 008,6	197,9	25,6	1 939,4	129,9
Wartość dodana netto [ECU]:									
– na gospodarstwo	47 344	51 583	73 746	76 744	85 311	54 131	21 487	57 664	58 019
	100,0	109,0	155,8	162,1	180,2	114,3	45,4	121,8	122,5
– na AWU	20 155	28 373	24 131	14 841	11 235	24 069	13 215	17 640	21 496
	100,0	140,8	119,7	73,6	55,7	119,4	65,6	87,5	106,7
– na 1 ha UR	374	437	482	10 513	3 412	767	121	3 844	434
	100,0	1 168	128,9	2 811,0	912,3	205,1	32,4	1 027,8	116,0
Dochód rodziny rolniczej [ECU]:									
– na gospodarstwo	25 040	3 1476	30 234	24 873	–288	36 475	12 712	26 339	28 035
	100,0	125,7	120,7	99,3	–1,2	145,7	50,8	105,2	112,0
– na FWU	18 304	29 253	24 226	17 154	–185	23 218	9 726	21 362	18 728
	100,0	159,8	132,4	93,7	–1,0	126,8	53,1	116,7	102,3
– na 1 ha UR	198	267	198	3 407	–12	517	71	1 756	210
	100,0	134,8	100,0	1 720,7	–6,3	261,1	35,9	886,9	106,1

Źródło: Jak w tabeli 1.

Tabela 6.

Wyniki produkcyjno-dochodowe badanych gospodarstw rolnych we Włoszech w 1993 r. (ceny z 1990 r.)

Wyszczególnienie	Gospo- darstwa ogółem	Typy gospodarstw								
		A	B	C	D	E	F	G	H	I
		zbożowe	uprawy mieszane	ogrodni- cze	winnice	sadowni- cze	mleczar- skie	opasowe	drób/ trzoda chlewna	produkcja mieszana
Rolnicza produkcja końcowa netto [ECU]:										
– na gospodarstwo	23 138	15 854	17 846	46 406	18 132	13 401	55 417	47 755	265 709	35 116
	100,0	68,5	77,1	200,5	78,4	57,9	239,5	206,4	1 148,4	151,8
– na 1 roczną jednostkę pracy (AWU)	16 852	15 289	13 036	22 225	14 658	11 337	30 069	27 716	126 891	19 964
	100,0	90,7	77,4	131,9	87,0	67,3	178,4	164,5	753,0	118,5
– na 1 ha UR	2 183	1 010	1 859	23 203	3 126	2 437	3 185	1 488	27 113	2 030
	100,0	46,3	85,2	1 062,9	143,2	111,6	145,9	68,2	1 242,0	93,0
Wartość dodana netto [ECU]:										
– na gospodarstwo	11 365	6 692	9 172	26 797	10 367	8 018	22 693	21 196	97 046	14 728
	100,0	58,9	80,7	235,8	91,2	70,5	199,7	186,5	853,9	129,6
– na 1 roczną jednostkę pracy AWU	8 278	6 454	6 700	12 834	8 381	6 783	12 313	12 302	46 345	8 373
	100,0	78,0	80,9	155,0	101,2	81,9	148,7	148,6	559,9	101,1
– na 1 ha UR	1 072	426	955	13 399	1 787	1 458	1 304	660	9 903	851
	100,0	39,7	89,1	1 250,0	166,7	136,0	121,6	61,6	923,8	79,4
Dochód rodziny rolniczej [ECU]:										
– na gospodarstwo	9 695	5 719	7 771	22 557	8 463	6 058	21 886	19 153	93 905	13 209
	100,0	59,0	80,2	232,7	87,3	62,5	225,7	197,6	968,6	136,2
– na jednostkę pracy rodziny FWU	7 707	5 629	6 066	12 744	7 858	5 986	12 173	11 721	47 764	7 752
	100,0	73,0	78,7	165,4	102,0	77,7	157,9	152,1	619,7	137,7
– na 1 ha UR	915	364	809	11 279	1 459	1 101	1 258	597	9 582	764
	100,0	39,8	88,4	1 232,7	159,5	120,3	137,5	65,2	1 047,2	83,5

Źródło: Jak w tabeli 1.

Niemczech należały gospodarstwa z uprawą winorośli i sadownicze, w Wielkiej Brytanii – opasowe i sadownicze, a we Włoszech – sadownicze i z uprawami mieszanymi.

Zróżnicowana jest także produktywność ziemi. Najwyższy jej poziom uzyskiwano w zasadzie w gospodarstwach ogrodniczych i drobiarskich z trzodą chlewną, relatywnie niski – w zbożowych, z uprawami mieszanymi oraz opasowych.

W 1993 r. we wszystkich krajach rozpiętości między najniższym i najwyższym poziomem wydajności pracy (wp) w badanej próbie gospodarstw były znacznie mniejsze niż w przypadku produktywności ziemi (pz):

	(wp)	(pz)
Niemcy	1 : 2,9	1 : 61,7;
Wlk. Brytania	1 : 3,2	1 : 106,0;
Włochy	1 : 11,2	1 : 26,8.

Produkcja materialna powstaje w wyniku zastosowania pracy żywej i uprzedmiotowionej i oczywiście ziemi, która jednak w niektórych typach gospodarstw odgrywa mniejszą rolę (np. w opasowych, drobiarskich, z trzodą chlewną). Analiza wykazała, że występuje na ogół istotna współzależność korelacyjna brutto między wartością rolniczej produkcji końcowej netto na gospodarstwo a elementami czynników produkcji i nakładów, takimi jak:

– liczba pełnozatrudnionych w gospodarstwie ($r \approx 0,70$ we wszystkich typach gospodarstw);

– powierzchnia użytków rolnych ($r \approx 0,85$ w gospodarstwach zbożowych, z uprawami mieszanymi, mleczarskich i z produkcją mieszaną, $r \approx 0,70$ w sadowniczych, $r \approx 0,30$ w ogrodniczych, z uprawą winorośli; mniejsza w gospodarstwach drobiowo-trzodowych i opasowych $r \approx 0,15$);

– wartość netto środków trwałych ($r \approx 0,80$ w gospodarstwach zbożowych, z uprawami mieszanymi, ogrodniczych, mleczarskich oraz z produkcją mieszaną; $r \approx 0,75$ z winnicami i sadowniczych; w pozostałych dwóch typach: z opasami i drobiarskich $r \approx 0,65$; $r \approx 0,50$);

– wartość nakładów materiałowych (dla wszystkich typów gospodarstw uzyskano współczynnik korelacji brutto $r \approx 0,90$);

– nasycenie ziemi w czynnik pracy (stwierdzono ujemny, średni związek w gospodarstwach drobiarskich: $r \approx -0,30$, wysoki w zbożowych i z uprawami mieszanymi, w mleczarskich i z produkcją mieszaną: $r \approx -0,70$, natomiast wysoki dodatni w sadowniczych: $r \approx 0,65$ i średni w uprawiających winorośl oraz ogrodniczych: $r \approx 0,40$);

– wartość środków trwałych na jednostkę powierzchni (w sześciu typach gospodarstw występował ujemny związek, ale jego ścisłość była na ogół niewielka: od $r \approx -0,40$ w gospodarstwach z uprawami mieszanymi i $r \approx -0,30$ w drobiowo-trzodowych oraz z produkcją mieszaną, do $r \approx -0,15$ w zbożowych oraz mleczarskich

i zaledwie $r \approx -0,10$ w winnicach; z kolei dodatnią korelację obliczono dla gospodarstw ogrodnich, opasowych – $r \approx 0,50$ oraz sadowniczych – $r \approx 0,60$).

b) Wyniki finansowe

Analizie poddano kształtowanie się relacji wartości dodanej netto i dochodu rodziny rolniczej między różnymi typami gospodarstw w każdym z badanych krajów oraz w gospodarstwach tego samego typu między krajami.

Te dwa mierniki są efektem wyłącznie działalności rolniczej, nie obejmują natomiast pozostałych dochodów uzyskiwanych przez rodziny rolnicze.

W Niemczech największą wartość dodaną netto oraz dochód rodziny rolniczej w 1993 r. osiągały gospodarstwa ogrodnice i sadownicze. Te pierwsze miały także najwyższy, w stosunku do pozostałych typów, dochód z pracy i ziemi. Są one ponad dwunastokrotnie mniejsze pod względem powierzchni UR od przeciętnego gospodarstwa, ale bardziej różnią się od niego stopniem nasycenia ziemi pracą, gdyż jest on ponad 27 razy wyższy, a także wartością nakładów materiałowych na 1 ha UR – o ponad 25 razy. Oprócz gospodarstw ogrodnich, praca była relatywnie wysoko dochodowa w gospodarstwach z uprawami mieszanymi, sadowniczych, a także w drobiarskich. Kolejne miejsce pod względem dochodu, w przeliczeniu na jednostkę ziemi, po ogrodnich zajmowały gospodarstwa z winnicami i sadownicze. Ich dochód rolniczy na 1 ha UR odbiegał jednak dość znacznie od uzyskiwanego w gospodarstwach ogrodnich.

W 1993 r. najgorsze wyniki dochodowe, mierzone wartością dodaną netto i dochodem rodziny rolniczej, zarówno w odniesieniu do gospodarstwa jak też na jednostkę pracy i 1 ha UR, zaobserwowano w gospodarstwach zbożowych (tab. 4). Są to gospodarstwa większe obszarowo niż przeciętne, ale posiadają stosunkowo mniej zasobów pracy i środków technicznych, w przeliczeniu na 1 ha UR. Koszty materiałowe na 1 ha UR również były relatywnie niskie. Świadczy to o mniejszej intensywności produkcji rolnej w tych typach gospodarstw. W gospodarstwach prowadzących bardziej intensywną produkcję dochody były na ogół wyższe.

Polaryzacja badanych gospodarstw rolnych pod względem wyników finansowych była w Wielkiej Brytanii stosunkowo niewielka (jeśli nie liczyć gospodarstw sadowniczych, w których w 1993 r. wystąpił ujemny dochód rodziny rolniczej). Uwidaczniają się w tym kraju różnice w relacjach wartości dodanej netto i dochodu rodziny rolniczej między typami gospodarstw. Główna przyczyna tkwi w tym, że w gospodarstwach rolnych, zwłaszcza w ogrodnich i sadowniczych, zatrudnia się relatywnie więcej, niż w pozostałych krajach, najemnej siły roboczej, a jej opłata pomniejsza dochód rodziny rolniczej.

Najwyższą wartość dodaną netto uzyskiwały w 1993 r. gospodarstwa sadownicze, ogrodnice i z uprawami mieszanymi, natomiast najwyższy dochód rodziny rolniczej – gospodarstwa mleczarskie, zbożowe i z uprawami mieszanymi (tab. 5). W gospodarstwach ogrodnich i sadowniczych na jednostkę powierzchni UR

przypadało więcej pracy i środków trwałych oraz nakładów materiałowych, podobnie zresztą jak w gospodarstwach z produkcją mieszaną, których dochody były jednak nieco gorsze. W typie zbożowym, z uprawami mieszanymi i mleczarskim, gdzie główny czynnik dochodotwórczy stanowił zasób ziemi, a nie jej zagospodarowanie, dochód rolniczy rodziny był wyższy niż np. w ogrodniczych. Najgorsze wyniki zanotowano w gospodarstwach opasowych, które są w Wielkiej Brytanii największe pod względem powierzchni UR. Na 1 ha UR przypada w nich mniej pracy, środków trwałych i obrotowych.

Najwyższą wartość dodaną netto i dochód rodziny rolniczej na jednostkę pracy uzyskano w gospodarstwach zbożowych, z uprawami mieszanymi i mleczarskich, na końcowych miejscach znalazły się natomiast gospodarstwa sadownicze i opasowe.

Ziemia przynosiła najwyższy dochód w gospodarstwach ogrodniczych i drobiarskich. Wartość dodana netto na 1 ha UR była w gospodarstwach ogrodniczych 28 razy, a w drobiarskich 10 razy większa, w stosunku do przeciętnej w badanych gospodarstwach. Najniższy wskaźnik uzyskano w gospodarstwach opasowych.

We **Włoszech** w najlepszej sytuacji pod względem uzyskiwanych dochodów rolniczych w 1993 r. znalazły się gospodarstwa reprezentujące typ drobiarski z trzodą chlewną oraz ogrodnicze (tab. 6). Wypracowana w nich wartość dodana netto oraz dochód rodziny rolniczej, w przeliczeniu na gospodarstwo, roczną jednostkę pracy oraz 1 ha UR znacznie przewyższały poziom osiągniany przez gospodarstwa innych typów. Na drugim biegunie znajdowały się gospodarstwa zbożowe i sadownicze – niejednorodne, jeśli chodzi o zasób ziemi i przypadającą na jej jednostkę ilość pracy oraz wartość środków trwałych i nakładów materiałowych. Stąd, chociaż ich wyniki dochodowe na gospodarstwo i jednostkę pracy są zbliżone, różnią się one między sobą dochodowością ziemi. W gospodarstwach zbożowych była ona ponad trzykrotnie niższa w porównaniu z sadowniczymi.

W 1993 r. w badanych krajach, wśród wyodrębnionych typów gospodarstw, korzystniej pod względem wyników dochodowych wyróżniały się gospodarstwa ogrodnicze i drobiarskie z trzodą chlewną. Miały one relatywnie mniejszą powierzchnię UR, lecz przypadało na nią więcej pozostałych czynników produkcji. Najniższe dochody osiągały gospodarstwa opasowe i zbożowe (poza zbożowymi w Wielkiej Brytanii). Dysponowały one zbliżoną lub wyższą, w porównaniu z przeciętnym gospodarstwem w każdym kraju, powierzchnią UR, a stopień uzbrojenia ziemi należał do najniższych.

Podsumowując należy stwierdzić, że w 1993 r. największe rozpiętości między skrajnymi wynikami dochodowymi mierzonymi wartością dodaną netto na gospodarstwo występowały we **Włoszech**, najmniejsze – w Wielkiej Brytanii. Na osobę pełnozatrudnioną były one największe także we **Włoszech**, natomiast najmniejsze w Niemczech (tab. 7).

Tabela 7.

Zróżnicowanie między poszczególnymi typami gospodarstw w badanych krajach w poziomie dochodu rolniczego w 1993 r. (stosunek wielkości maksymalnej do minimalnej)

Kraje	Wartość dodana netto na:			Dochód rodziny rolniczej na:		
	gospodarstwo	osobę pełnoetatową	1 ha UR	gospodarstwo	jednostkę pracy rodzinnej	1 ha UR
Niemcy	6,3	1,8	89,9	7,0	4,8	102,0
Wielka Brytania	4,0	2,5	86,9	-126,0 (2,9)*	-158,0 (3,0)	-284,0 (48,0)
Włochy	14,5	7,2	31,5	16,4	8,5	31,0

* W nawiasach podano rozpiętości bez uwzględnienia ujemnego dochodu.

Źródło: Jak w tabeli 1.

Duże różnice dotyczą dochodowości ziemi. W Niemczech, gdzie rozpiętość była największa, kształtowała się ona jak 1 : 90 dla wartości dodanej netto oraz jak 1 : 102 dla dochodu rodziny rolniczej.

Na podstawie wyników finansowych osiąganych w określonych typach gospodarstw można stwierdzić, że rozpiętości między krajami w poszczególnych grupach gospodarstw są w zasadzie mniejsze, niż występujące między typami gospodarstw. W 1993 r. wystąpiły w zasadzie większe rozpiętości wartości dodanej netto niż dochodu rodziny rolniczej między przeciętnymi gospodarstwami (tab. 8). Istnieją jednak różnice w wyodrębnionych ich typach, których przyczyna tkwi w niejednakowym udziale pożyczanego kapitału, powierzchni wydzierżawionej ziemi i zasobów własnej pracy. Pod względem wartości dodanej netto na gospodarstwo i osobę pełnozatrudnioną najmniejsze rozpiętości wystąpiły w gospodarstwach opasowych. Największe – w sadowniczych (na gospodarstwo) i z uprawami mieszanymi (na jednostkę pracy). Zmniejszają się one jednak, po przeliczeniu wartości dodanej netto na 1 ha UR. Różnice między krajami w wysokości tego wskaźnika były najmniejsze w gospodarstwach zbożowych i z winnicami, największe – w opasowych.

Biorąc pod uwagę dochód rodziny rolniczej, przypadający na gospodarstwo i jednostkę pracy rodzinnej (poza gospodarstwami sadowniczymi w Wielkiej Brytanii z ujemnym wskaźnikiem), największe rozpiętości zaobserwowano w gospodarstwach zbożowych. W najmniejszym stopniu różniły się dochodem i dochodowością pracy gospodarstwa ogrodnicze i opasowe. Inaczej wygląda sytuacja, gdy uwzględnimy dochód rodziny rolniczej na 1 ha UR. Wyróżniają się tu z jednej strony gospodarstwa drobiowo-trzodowe i opasowe, w których relacje między najniższym i najwyższym dochodem w badanych krajach kształtują się jak 1 : 17 i 1 : 8; z drugiej strony mniejsza rozpiętość występuje w gospodarstwach z winnicami i mleczarskich (1 : 1,3 i 1 : 2,8).

Tabela 8.

Zróżnicowanie między badanymi krajami UE w poziomie dochodu rolniczego w poszczególnych typach gospodarstw w 1993 r. (stosunek wielkości maksymalnej do minimalnej)

Gospo- dar- stwa ogółem	Typy gospodarstw:								
	zbożo- we	uprawy miesz.	ogrodni- cze	winnice	sadow- nicze	mle- czar- skie	opaso- we	drób/ trzoda chlew.	prod. mie- szana
<i>Wartość dodana netto na gospodarstwo</i>									
4,2	7,7	8,0	2,9	2,2	10,6	2,6	1,1	4,3	3,9
<i>Wartość dodana netto na osobę pełnozatrudnioną</i>									
2,4	4,4	3,6	1,2	1,5	2,2	2,0	1,1	3,0	2,6
<i>Wartość dodana netto na 1 ha UR</i>									
2,9	1,7	2,0	2,2	1,7	3,1	2,0	5,5	9,4	2,0
<i>Dochód rodziny rolniczej na gospodarstwo</i>									
2,6	10,9	3,9	1,2	1,7	-57,9	2,6	1,5	7,6	2,7
<i>Dochód rodziny rolniczej na jednostkę pracy rodzinnej</i>									
2,4	10,3	4,0	1,4	1,3	-62,0	2,3	1,2	5,0	2,5
<i>Dochód rodziny rolniczej na 1 ha UR</i>									
4,6	4,7	4,1	3,3	1,3	-137,5	2,8	8,4	16,9	3,6

Źródło: Jak w tabeli 1.

Wnioski

W świetle przeprowadzonych badań, w 1993 r. najwyższe przeciętne dochody uzyskiwały gospodarstwa rolne Wielkiej Brytanii. Średnia dochodowość pracy w gospodarstwie tych krajów także była najwyższa. Praca była w nich zdecydowanie lepiej wyposażona w środki trwałe w porównaniu z pozostałymi krajami, ponadto relatywnie więcej przypadało na nią kosztów materiałowych, szczególnie w stosunku do Włoch.

W przeliczeniu na 1 ha UR, przeciętnie najkorzystniejsze wyniki finansowe osiągały gospodarstwa Włoch i Niemiec, co wynika w znacznej mierze ze stosunkowo mniejszej powierzchni UR przeciętnego gospodarstwa w tych krajach w porównaniu z Wielką Brytanią.

W najgorszej sytuacji finansowej znajdowały się gospodarstwa rolne we Włoszech, najniższy był też w nich dochód przypadający na jednostkę pracy. Najmniejszy poziom dochodu na 1 ha UR występował natomiast w Wielkiej Brytanii.

Kierunek działalności gospodarstwa pełni istotną rolę w zróżnicowaniu dochodów w gospodarstwach rolnych. Z przeprowadzonej analizy wynika, że inne zjawiska, a wśród nich wyposażenie w czynniki wytwórcze, także wpływają na różnice w dochodach zarówno między typami gospodarstw wewnątrz kraju, jak i w jednym typie między krajami. Stwierdzono istotny statystycznie związek między wyposaże-

niem gospodarstw w czynniki wytwórcze a ich wynikami produkcyjnymi i dochodowymi. Większy dochód uzyskiwały w zasadzie gospodarstwa lepiej wyposażone w środki trwałe i z wyższymi zasobami czynników wytwórczych, przypadających na jednostkę ziemi i pracy.

Literatura

- Commission of the European Communities, 1989: Farm Accountancy Data Network. An A to Z methodology, Luksemburg.
- European Commission, 1996: The Agricultural Situation in the European Union. 1995 Report, wyd. Office for Official Publications of the European Communities, Luksemburg.
- GORAJ L., REINSTEIN J., POKRZYWA T., 1993: Państwowa rachunkowość rolna w wybranych krajach EWG. Maszynopis, IERiGŻ, Warszawa.
- HILL B., 1991: The Calculation of Economic Indicators. Making use of RICA (FADN) accountancy data, Commission of the European Communities, Luksemburg.

Income Results in Holdings by Type of Farming in France, Germany and the United Kingdom

Abstract

According to an analysis findings there are substantial differences between average agricultural holdings of selected farming types both in economic size and amount of factors of production as well as in output and income results per holding, 1 ha of utilized agricultural area (UAA) and 1 annual work unit (AWU).

There is evidence from three Member States of the European Union that the greatest disparities between extremities in these countries relate to labour input per 1 ha UAA, intermediate consumption per 1 ha UAA, output value per 1 ha UAA and agricultural income per 1 ha UAA.

When we study farm types, the most differentiated family farm income per family (unpaid) labour unit seems to be derived from cereal farms, the least one – from horticulture and dry stock farms.

Zmiany w dochodach ludności wielozawodowej na wsi niemieckiej w latach 1980–1995

Pomimo znacznego wzrostu wydajności pracy w rolnictwie niemieckim, od drugiej połowy lat siedemdziesiątych średnie dochody rolników są niższe od przeciętnych dochodów pracowniczych w innych działach gospodarki narodowej¹. Jeden pracownik zatrudniony w rolnictwie RFN żywił w 1995 r. 98 osób (w 1980 roku – 48). Wartość produktu krajowego brutto w cenach stałych, wytworzonego w rolnictwie przez 1 zatrudnionego (niezależnie od czasu jego pracy), wzrosła w latach 1980–1994 ponad dwukrotnie. Należy też dodać, że przeciętny roczny wzrost wydajności pracy na 1 zatrudnionego był w rolnictwie znacznie wyższy (+ 7,2%) niż w przemyśle (+ 3,0%).

Zwiększenie wydajności pracy nastąpiło w gospodarstwach rolnych z różnymi kierunkami produkcji. Przeciętne plony zbóż z 1 ha w 1995 r. w porównaniu z 1980 r. były w Niemczech o 32% wyższe. Mleczność krów w badanym okresie wzrosła o 19%. Ten duży wzrost wydajności był możliwy dzięki większym nakładom kapitałowym i technicznemu uzbrojeniu pracy.

W tym samym czasie ceny skupu produktów rolnych płacone producentom spadły realnie o 11%, a ceny detaliczne artykułów żywnościowych wzrosły o 27%. W konsekwencji udział rolników w dochodach ze sprzedaży produktów żywnościowych maleje. Rolnik, mimo że jest główną siłą sprawczą wzrostu wydajności i produkcji globalnej w rolnictwie, sam korzysta z tego w mniejszym stopniu. Należy dodać, że realne ceny środków produkcji dla rolnictwa wzrosły w badanym okresie o 13%. Realna siła nabywcza rolników znacznie zmniejszyła się².

Celem opracowania jest analiza dochodów rolniczej ludności wielozawodowej, łączącej zatrudnienie w gospodarstwie rolnym z inną działalnością zarobkową. Całkowite dochody tej grupy ludności rolniczej są wypadkową zmniejszającego się dochodu rolniczego i zazwyczaj rosnących przychodów z dodatkowej pracy, często w przemyśle lub usługach.

Skala wielozawodowości w rolnictwie RFN jest wyjątkowo duża. W 1995 r. ponad 30% pracujących w rolnictwie posiadało dodatkowe miejsce zatrudnienia.

¹ Przedmiotem opracowania jest rolnicza ludność wielozawodowa zamieszkująca obszar dawnego RFN (przed zjednoczeniem). Dane dotyczące wielozawodowości w nowych landach są niekompletne.

² Dane statystyczne zostały zaczerpnięte ze Statistisches Jahrbuch über Ernährung, Landwirtschaft und Forsten z lat 1994–96 oraz Agrarbericht der Bundesregierung 1996.

Gospodarstwa ludności wielozawodowej (o mieszanych źródłach dochodu) stanowiły w tym samym roku 51,5% ogólnej liczby gospodarstw rolnych.

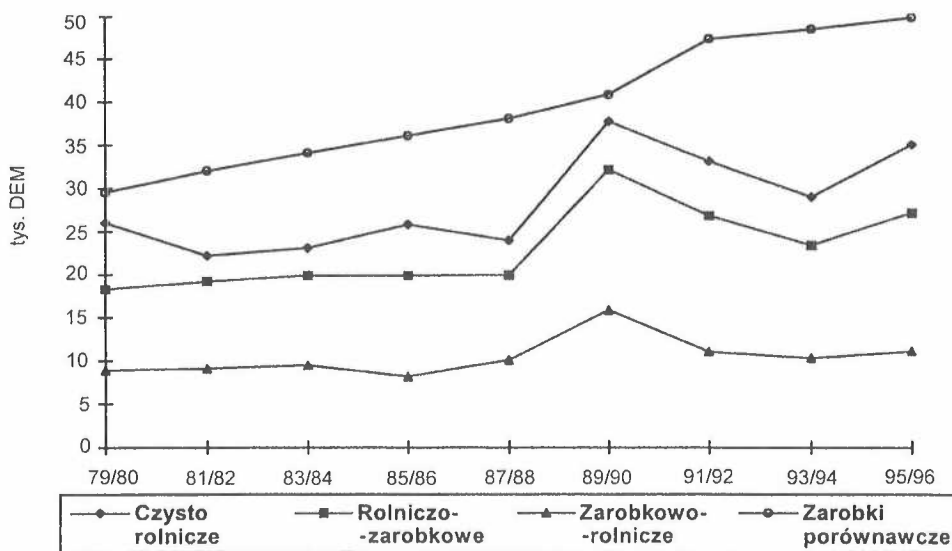
W statystyce niemieckiej gospodarstwa ludności wielozawodowej zostały podzielone na dwie grupy: rolniczo-zarobkowe (Zuerwerbsbetriebe), w których udział dochodów właściciela (użytkownika) i współmałżonka spoza działalności rolniczej w gospodarstwie wynosi 10–50% dochodu całkowitego i zarobkowo-rolnicze (Nebenerwerbsbetriebe), w których udział ten jest większy od 50%. W gospodarstwach czysto rolniczych dochody użytkownika i współmałżonka pochodzą co najmniej w 90% z działalności rolniczej.

Analizę oparto na danych pochodzących głównie z dwóch źródeł: roczników statystycznych rolnictwa oraz raportów rządowych o stanie rolnictwa, w których zawarte są informacje z ksiąg rachunkowych.

W statystyce niemieckiej dochody rolnicze są liczone na osobę, a dokładniej na pełnozatrudnioną jednostkę rodzinnej siły roboczej lub na gospodarstwo. Natomiast dochód całkowity, uwzględniający dochody spoza gospodarstwa, i dyspozycyjny odnoszone są do rolnika jako przedsiębiorcy i jego współmałżonka (Inhaberehepaar)³. Wiele ekonomistów i socjologów dowodzi, że za gospodarczą i socjalną jednostkę odniesienia uznać należy rodzinę rolniczą. Należałoby uwzględnić wszystkich członków rodziny i wszystkie źródła ich dochodów z pracy w gospodarstwie i poza nim. Jednak są to jedynie propozycje i nie znajdują one odzwierciedlenia w danych statystycznych.

Na wykresie 1 przedstawiono dochody rolnicze w gospodarstwach czysto rolniczych i o mieszanych źródłach dochodu w latach 1979/80–1995/96. Widać wyraźnie, że dochody rolnicze w gospodarstwach rolniczo-zarobkowych na pełnozatrudnioną jednostkę rodzinnej siły roboczej są niewiele mniejsze niż w gospodarstwach czysto rolniczych, natomiast w zarobkowo-rolniczych zdecydowanie niższe. Gospodarstwa z przewagą dodatkowego dochodu są o wiele mniejsze obszarowo i ekonomicznie. Średnia powierzchnia gospodarstwa zarobkowo-rolniczego wynosiła w 1995 r. 6,9 ha UR. Dysponowało ono przeciętnym dochodem standardowym w

³Według Agrarbericht der Bundesregierung 1993 s. 190 dochód rolniczy (z działalności rolniczej) to różnica między wartością produkcji gospodarstwa a wartością nakładów czynników produkcji zużytych lub wykorzystanych w procesie wytwarzania. **Dochód rolniczy** zawiera opłatę pracy właściciela (użytkownika) i pozostałej rodzinnej siły roboczej oraz jego wynagrodzenie za zaangażowanie własnego kapitału. Z dochodu tego rolnik pokrywa składki emerytalne, ubezpieczenie i podatki. **Dochód całkowity** zawiera, oprócz rolniczego, dochody z innej pracy zarobkowej, z kapitału, najmu, dzierżawy, rent i emerytur oraz innych źródeł socjalnych. **Dochód dyspozycyjny** otrzymuje się odejmując od dochodu całkowitego podatki, dobrowolne i obowiązkowe ubezpieczenia socjalne i inne. W Agrarbericht wymienione kategorie dochodu liczone są w odniesieniu do właściciela (użytkownika) i współmałżonka, natomiast w literaturze przedmiotu często zamiast właścicieli używa się pojęcia gospodarstwo lub rodzina. Wydaje się, że nie jest to do końca prawidłowe. Liczba gospodarstw i ich właścicieli (użytkowników) nie są sobie równe. A suma dochodów właściciela (użytkownika) i jego współmałżonka często nie jest równa sumie dochodów wszystkich członków rodziny.

Wykres 1.

Dochód rolniczy w gospodarstwach czysto rolniczych i o mieszanych źródłach dochodu (na pełnozatrudnioną jednostkę rodzinnej siły roboczej) oraz zarobki (na 1 zatrudnionego) w przemyśle w RFN, w tys. DEM

Źródło: Agrarbericht z lat 1980–1997.

wysokości 6,1 tys. DEM rocznie. Odpowiednie wielkości dla gospodarstwa czysto rolniczego wynosiły 36,1 ha UR i 48,2 tys. DEM. Wartość produkcji towarowej w gospodarstwach zarobkowo-rolniczych jest również niższa.

W literaturze można znaleźć stwierdzenia, że analiza dochodów z działalności rolniczej ludności wielozawodowej nie ma większego sensu, ponieważ dochody te stanowią niewielką część dochodu całkowitego⁴.

Na wykresie 1 zaznaczono również krzywą porównawczych zarobków uzyskiwanych w przemyśle. Kategoria ta służy w RFN do porównań dochodu rolników z zarobkami zatrudnionych w innych działach gospodarki. Trzeba jednak pamiętać, że porównawczy zarobek w przemyśle jest wielkością brutto i może być używany do porównań tylko w ograniczonym rozmiarze. Każde porównanie dochodów należy traktować z dużą ostrożnością, gdyż samo rolnictwo jest niesłychanie zróżnicowane, a i pozostała część gospodarki nie jest jednolitym agregatem.

⁴ Autorowi chodzi o gospodarstwa zarobkowo-rolnicze. Va Deenen B., 1986: Przemiany gospodarstw rolnych w RFN. *Wiś Współczesna* nr 3. Należy też dodać, że na wykresie 1 uwzględniono gospodarstwa zarobkowo-rolnicze o dochodach standardowych większych niż 5 tys. DEM. Gospodarstwa mniejsze osiągają dochody rolnicze w granicach 1,0–1,2 tys. DEM rocznie, co stanowi około 2% dochodu całkowitego. Działalność rolnicza w małych gospodarstwach zarobkowo-rolniczych traktowana jest jako hobby, źródło żywności na własne potrzeby, a gospodarstwa jako miejsce zamieszkania.

W RFN do roku 1975 dochody z działalności rolniczej w gospodarstwach czysto rolniczych były wyższe niż porównawcze zarobki w przemyśle. Od roku 1976 powstał i narasta dysparytet pomiędzy dochodami ludności pracującej wyłącznie w rolnictwie a zarobkami pracowników zatrudnionych w innych działach gospodarki. Porównawcze zarobki w przemyśle wykazały w okresie 1980–1995 tendencję rosnącą (przeciętne roczne tempo wzrostu +3,4%), natomiast dochody z działalności rolniczej w długim okresie rosną, lecz w poszczególnych latach występują znaczne wahania (średnioroczne tempo zmian +2,6%). Dochody rolnicze w gospodarstwach czysto rolniczych w roku 1979/80 były niższe od średnich zarobków w przemyśle o 12,3%, a w roku 1995/96 już o 52%.

Ludność rolnicza dysponując coraz mniejszą siłą nabywczą zaczyna szukać dodatkowego zatrudnienia w sektorach, w których dochody są wyższe. Niewystarczający dochód z produkcji rolniczej jest uważany za jedną z głównych przyczyn podejmowania zarobkowania poza gospodarstwem.

Jak już wspominaliśmy, dochody całkowite i dyspozycyjne są w badaniach gospodarstw prowadzących rachunkowość rolną i w spisach Federalnego Urzędu Statystycznego przedstawiane w odniesieniu do właściciela (użytkownika) gospodarstwa i jego współmałżonka.

Analizując dochody całkowite w gospodarstwach czysto rolniczych i o mieszanych źródłach dochodu (tab. 1) w latach 1979/80–1994/95 można sformułować następujące wnioski:

- W badanym okresie najwyższe dochody całkowite osiągnęły gospodarstwa o mieszanych źródłach dochodu – do roku 1988/89, w 1993/94 zarobkowo-rolnicze, a w pozostałych latach rolniczo-zarobkowe. Duży wzrost dochodów całkowitych w roku 1994/95 wynikał ze zwiększenia się dochodu rolniczego⁵. Dochody całkowite w zbiorowości gospodarstw rolniczo-zarobkowych były w roku 1994/95 o 27% wyższe niż w gospodarstwach czysto rolniczych.
- Najniższy w badanym okresie przyrost dochodów zaobserwowano w grupie gospodarstw czysto rolniczych (+3,4% rocznie), najwyższy w zbiorowości gospodarstw rolniczo-zarobkowych (+4,9% rocznie). Wzrost dochodów całkowitych w gospodarstwach ludności wielozawodowej wynika z ciągłego zwiększania się wpływów z działalności pozarolniczej.
- Gospodarstwa czysto rolnicze i rolniczo-zarobkowe osiągnęły najwyższe dochody całkowite w latach 1989/90 i 1994/95 – co wynikało ze zwiększenia się w tym okresie dochodów z działalności rolniczej. Gospodarstwa rolniczo-zarobkowe są zbliżone pod względem przeciętnego obszaru

⁵Na wzrost dochodu rolniczego w roku 1994/95 wpłynęły m.in. takie czynniki, jak:
– wzrost cen skupu ziemniaków i wieprzowiny;
– interwencyjna polityka rządu na rynku zbóż.

i rozmiarów ekonomicznych do gospodarstw czysto rolniczych. Na ich wyniki ekonomiczne duży wpływ mają zarówno dochody rolnicze, jak i dochody z innej działalności.

Aby uzyskać dokładny obraz sytuacji ekonomicznej ludności rolniczej, nie należy opierać się jedynie na dochodach nominalnych, które nie uwzględniają inflacji. Analizy wymagają dochody realne. Całkowite dochody w badanym okresie w gospodarstwach czysto rolniczych wzrosły o 4,6%, w gospodarstwach rolniczo-zarobkowych o 28,9%, w zarobkowo-rolniczych o 9,0% (tab. 1). Najgorsza sytuacja dochodowa panowała w gospodarstwach czysto rolniczych. Natomiast w gospodarstwach o mieszanych dochodach, wzrost dochodów realnych wynikał z faktycznego wzrostu zarobków poza rolnictwem, w którym partycypowała grupa ludności wielozawodowej z racji drugiego zatrudnienia.

Tabela 1.

Dochody całkowite właścicieli¹⁾ w gospodarstwach czysto rolniczych i o mieszanych źródłach dochodu²⁾ w RFN (DEM/właściciela)

Lata	Gospodarstwa czysto rolnicze	Gospodarstwa ludności wielozawodowej	
		rolniczo-zarobkowe	zarobkowo-rolnicze
nominalne			
1979/80	32 968	34 054	38 806
1981/82	30 276	34 520	40 123
1983/84	28 619	32 992	41 234
1985/86	37 300	41 480	43 715
1987/88	40 342	49 901	53 320
1989/90	59 526	69 112	62 871
1991/92	52 737	67 495	64 196
1994/95	54 814	69 799	67 269
Przeciętne roczne tempo zmian w %			
1979/80–1994/95	+3,4	+4,9	+3,8
realne ³⁾			
1979/80	47 436	48 998	55 836
1981/82	39 837	45 421	52 793
1983/84	34 944	40 283	50 347
1985/86	44 090	49 031	51 673
1987/88	45 277	56 006	59 749
1989/90	64 144	74 474	67 749
1991/92	52 737	67 495	64 196
1994/95	49 605	63 167	60 877
Przeciętne roczne tempo zmian w %			
1979/80–1994/95	+0,3	+1,7	+0,5

¹⁾ Dokładniej: właściciela (użytkownika) i współmałżonka.

²⁾ Gospodarstwa zarobkowo-rolnicze o dochodzie standardowym ponad 5 tys. DEM.

³⁾ Obliczono za pomocą deflatora PNB 1991/92 = 100.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie Agrarbericht z lat 1980–1996.

W literaturze przedmiotu rozpowszechnione jest twierdzenie, że wraz z rozwojem poszczególnych krajów udział dochodów z innej działalności zarobkowej w dochodach całkowitych rolników rośnie⁶.

Rozmiary dochodów z poszczególnych źródeł i ich udział w dochodach całkowitych w różnych grupach gospodarstw przedstawia tabela 2.

Tabela 2.

Dochody właścicieli¹⁾ gospodarstw czysto rolniczych i o mieszanych źródłach dochodu wg

Lata	Gospodarstwa							
	czysto rolnicze						o mieszanych	
							rolniczo-zarobkowe	
	dochody rolnicze		dochody z innej działalności zarobkowej		pozostałe ³⁾		dochody rolnicze	
	DEM	%	DEM	%	DEM	%	DEM	%
1979/80	31 487	95,5	71	0,2	1 410	4,3	18 175	53,4
1982/83	31 830	90,4	317	0,9	3 063	8,7	18 048	48,4
1985/86	33 794	90,6	373	1,0	3 133	8,4	20 781	50,1
1988/89	46 912	90,3	498	0,9	4 552	8,8	30 495	51,1
1991/92	47 721	90,5	564	1,1	4 452	8,4	36 769	54,5
1993/94	41 950	88,8	520	1,1	4 771	10,1	31 677	50,9
1994/95	46 200	84,5	611	1,1	8 003	14,6	33 437	47,9

¹⁾Dokładniej: właściciela (użytkownika) i współmałżonka.

²⁾Gospodarstwa o dochodzie standardowym ponad 5 tys. DEM.

³⁾Dochody pozostałe to np. dochody o charakterze socjalnym, z kapitału, dzierżawy, renty.

Źródło: Jak w tabeli 1.

W latach gospodarczych 1979/80–1993/94 w gospodarstwach zarobkowo-rolniczych dochody z działalności rolniczej znacznie się wahały, a ich udział w dochodach całkowitych spadał. Zarobki uzyskane z innej pracy rosły (w wielkościach względnych i bezwzględnych) i stanowiły najważniejszą i najbardziej stabilną część dochodów całkowitych. Pozostałe wpływy z emerytur, rent, dochodów z kapitału i dzierżawy w liczbach absolutnych rosły, ale ich udział był mniej znaczący. Rok 1994/95 różnił się od poprzednich lat. W związku ze stosunkowo dobrą koniunkturą w rolnictwie znacząco wzrosły dochody rolnicze. Rosnące bezrobocie w gospodarce było jedną z ważniejszych przyczyn spadku przychodów z dodatkowej

⁶Na przykład: Wacławowicz S., Szafrńska Z., 1992: Charakterystyczne zmiany strukturalne rolnictwa RFN w latach 1979–1987. *Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie* nr 387. Stańko S., 1994: Poziom i różnicowanie dochodów ludności w rolnictwie w 1987 r. i 1992 r. [w:] *Procesy dostosowawcze w rolnictwie chłopskim do gospodarki rynkowej*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.

pracy zarobkowej. Zmiany zasad udzielania pomocy socjalnej i wzrost wysokości świadczeń socjalnych wpłynęły na znaczne zwiększenie się wielkości i udziału pozostałych dochodów (również w innych grupach gospodarstw).

Zbiorowość gospodarstw zarobkowo-rolniczych jest silnie zróżnicowana pod względem otrzymywanego dochodu rolniczego. W roku 1994/95 30,3% tych

źródeł otrzymywania dochodu w RFN (DEM/właściciela)

Gospodarstwa									
źródłach dochodu									
rolniczo-zarobkowe				zarobkowo-rolnicze ²⁾					
dochody z innej działalności zarobkowej		pozostałe ³⁾		dochody rolnicze		dochody z innej działalności zarobkowej		pozostałe ³⁾	
DEM	%	DEM	%	DEM	%	DEM	%	DEM	%
13 886	40,8	1 993	5,8	6 974	18,0	30 200	77,8	1 632	4,8
16 893	45,3	2 348	6,3	6 228	15,4	32 122	79,3	2 150	5,3
18 707	45,1	1 992	4,8	6 601	15,1	34 185	78,2	2 929	6,7
24 513	41,0	4 707	7,9	8 736	14,9	45 213	77,2	4 593	7,9
26 159	38,8	4 567	6,7	8 368	13,0	50 893	79,3	4 936	7,7
25 952	41,7	4 605	7,4	7 638	11,9	51 667	80,5	4 877	7,6
27 796	39,8	8 566	12,3	9 212	13,7	49 618	73,8	8 439	12,5

gospodarstw nie uzyskało dodatniego dochodu rolniczego (straty wyniosły 10 625 DEM na gospodarstwo). Dla porównania w roku 1987/88 udział gospodarstw zarobkowo-rolniczych ze stratami z działalności rolniczej wynosił 34,5%. Straty te są pokrywane dochodami z innej działalności, najczęściej z pracy poza gospodarstwem. Jednocześnie rośnie udział gospodarstw zarobkowo-rolniczych o dochodach rolniczych powyżej 25 000 DEM – z 6,1% w roku 1986/87 do 16,1% w roku 1994/95.

W gospodarstwach rolniczo-zarobkowych rosły zarówno dochody rolnicze, jak i z innej działalności zarobkowej. Udział dochodów z poszczególnych źródeł nie wykazywał określonej tendencji. W gospodarstwach czysto rolniczych spadł udział dochodów rolniczych, choć absolutnie dochody te rosły.

Należy dodać, że pomiędzy gospodarstwami rolnymi, nawet z tej samej grupy i w tym samym regionie, istnieje ogromne zróżnicowanie dochodowe. Można wymienić wiele powodów tego zjawiska. Wydaje się, że najważniejsze to:

- zróżnicowane zasoby, którymi dysponują gospodarstwa – ilość i jakość ziemi, potencjał siły roboczej, wyposażenie w kapitał;
- różny poziom wiedzy rolniczej i technicznej, zdolności organizacyjnych i innych cech osobowych rolników;
- różne kierunki produkcji w gospodarstwach;
- polityka państwa, selektywnie wspierająca dochody poszczególnych grup gospodarstw.

Produkcyjne i terytorialne zróżnicowanie dochodów całkowitych właścicieli gospodarstw zarobkowo-rolniczych w roku 1994/95 przedstawiają tabele 3 i 4.

Dywersyfikacja dochodów rolniczych w gospodarstwach zarobkowo-rolniczych w zależności od kierunku produkcji w gospodarstwie jest znaczna. W roku 1994/95 najwyższe dochody osiągnęły gospodarstwa zajmujące się hodowlą zarodową i produkcją zwierzęcą. Wyraźnie najniższy poziom dochodu rolniczego wystąpił w gospodarstwach zajmujących się wieloma kierunkami produkcji. Na wysokość dochodu rolniczego ma wpływ, przede wszystkim, poziom cen skupu produktów rolnych wytwarzanych w gospodarstwie i interwencyjna działalność państwa. W wymienionym roku wzrosły ceny psziąt i skupu wieprzowiny, a także premie za ugorowanie ziemi i dopłaty do cen zbóż. Wysokie dochody w gospodarstwach nastawionych na produkcję mleka wynikały z korzystnych jego cen. Dochody rolnicze w gospodarstwach o produkcji wielokierunkowej wzrosły w roku 1994/95 w porównaniu do roku poprzedniego o 72%, w gospodarstwach uprawiających zboża i rośliny przemysłowe o 24%.

Ciekawy problem stanowi zależność między kierunkami produkcji w gospodarstwie a określonymi zawodami wykonywanymi przez ich użytkowników w drugim miejscu zatrudnienia. Dane z gospodarstw zarobkowo-rolniczych prowadzących rachunkowość rolną nie są w tym zakresie dokładne, ale wynika z nich, że największy udział wielozawodowych właścicieli, prowadzących dodatkowo samodzielną działalność gospodarczą, występuje w grupie gospodarstw uprawiających kultury trwałe⁷. Prawdopodobnie są to przedsiębiorstwa zajmujące się przetwarzaniem winogron lub bezpośrednią sprzedażą owoców lub wina. W gospodarstwach zajmujących się produkcją zwierzęcą właściciele zatrudnieni są zazwyczaj dodatkowo w przemyśle (ok. 50%) na stanowisku wykwalifikowanych lub niewykwalifikowanych robotników.

Największy udział urzędników państwowych i innych osób zatrudnionych w administracji znajduje się wśród właścicieli gospodarstw uprawiających zboża, buraki cukrowe i rośliny przemysłowe. Dochody z innej działalności są w tej grupie gospodarstw stosunkowo wysokie.

⁷ Udział rolników wielozawodowych prowadzących samodzielnie inną działalność gospodarczą jest ogólnie niewielki – waha się w granicach 0,5–3,0%. W gospodarstwach z uprawami trwałymi wynosi 30%. Agrarbericht der Bundesregierung 1996.

Tabela 3.

Dochody całkowite właścicieli¹⁾ gospodarstw zarobkowo-rolniczych²⁾ w RFN w roku 1994/95 wg kierunku produkcji (DEM/właściciela)

Wyszczególnienie	Kierunki produkcji				
	produkcja roślinna	produkcja zwierzęca	hodowla zarodowa	uprawy trwałe	mieszane
Dochód rolniczy	8 760	9 537	9 713	7 992	7 875
Dochody z innej działalności zarobkowej	56 506	49 230	49 553	42 806	47 880
Dochody całkowite, w tym:	75 250	66 245	68 095	62 821	65 212
dochody z dzierżawy i najmu	857	759	294	1 569	1 089

¹⁾Dokładniej: właściciela (użytkownika) i współmałżonka.

²⁾Gospodarstwa o dochodzie standardowym ponad 5 tys. DEM.

Źródło: Agrarbericht der Bundesregierung 1996.

Tabela 4.

Dochody całkowite właścicieli¹⁾ gospodarstw zarobkowo-rolniczych²⁾ w RFN w roku 1994/95 wg landów (DEM/ właściciela)

Wyszczególnienie	Szlezwik-Holsztyn	Dolna Saksonia	Północna Nadrenia-Westfalia	Hesja	Nadrenia-Palatynat	Badenia-Wirtembergia	Bawaria	RFN ogółem
Dochód rolniczy	21 623	8 371	11 079	7 502	13 178	6 267	9 334	9 212
Dochody z innej działalności zarobkowej	57 541	50 899	47 346	44 365	43 576	43 360	54 505	49 618
Dochody całkowite, w tym:	90 660	65 798	67 694	54 147	74 443	58 211	71 893	67 269
dochody z dzierżawy i najmu	831	362	583	236	1 727	631	1 030	819

^{1),2)} Jak w tabeli 3.

Źródło: Jak w tabeli 3.

Należy też zwrócić uwagę, że wpływy z dzierżawy i najmu są najwyższe w gospodarstwach z uprawami trwałymi. Prawdopodobnie pewna grupa właścicieli gospodarstw wydzierżawia część powierzchni upraw wraz z podjęciem dodatkowej działalności. Inną przyczyną może być fakt, że gospodarstwa z uprawami trwałymi znajdują się głównie w środkowych i południowych landach, gdzie tereny i budynki

rolnicze są często dzierżawione i wynajmowane na potrzeby innych działów gospodarki.

W RFN występowało też znaczne zróżnicowanie dochodów rolników wielozawodowych ze względu na położenie gospodarstw. Posługując się podziałem administracyjnym (tab. 4) można stwierdzić, że:

- najwyższe dochody rolnicze w roku 1994/95 osiągnęły gospodarstwa w Szlezwiku-Holsztynie i Nadrenii-Palatynacie, najniższe w Badenii-Wirtembergii. Wysokość dochodów rolniczych jest ściśle związana z opłacalnością kierunków produkcji, dominujących w danych landach;
- interesujące jest, że najwyższy poziom dochodów z innej, poza rolniczą, działalności zarobkowej osiągnęli wielozawodowi właściciele gospodarstw w Szlezwiku-Holsztynie, landzie, gdzie poziom wielozawodowości w rolnictwie jest najniższy w RFN, a możliwości znalezienia drugiego zatrudnienia (oprócz Hamburga, Kilonii i Bremy) niewielkie (słabo rozwinięty przemysł). Wydaje się, że przyczyną może być fakt, że w Szlezwiku-Holsztynie udział rolników wielozawodowych prowadzących samodzielną działalność gospodarczą jest najwyższy w RFN (9%);
- dochody z wynajmu i dzierżawy są najwyższe w Nadrenii-Palatynacie, landzie o rozwiniętym przemyśle, również drobnym, który korzysta z zasobów ziemi i pomieszczeń znajdujących się na wsi.

Rzeczywisty poziom dochodów, którymi dysponują użytkownicy gospodarstw rolnych, przedstawia kategoria nazwana dochodem dyspozycyjnym. Dochody dyspozycyjne są niższe od dochodów całkowitych właścicieli (użytkowników) gospodarstw rolnych o wysokość podatków i świadczeń socjalnych (obowiązkowych i dobrowolnych), które płacą rolnicy. W roku 1994/95 udział dochodów dyspozycyjnych w dochodach całkowitych wahał się od 62,2% w gospodarstwach zarobkowo-rolniczych do 66,1% w gospodarstwach rolniczo-zarobkowych (a w gospodarstwach czysto rolniczych – 66,0%). Można więc stwierdzić, że obciążenia socjalne i podatkowe badanych grup gospodarstw są, licząc procentowo, bardzo zbliżone. Natomiast w wielkościach bezwzględnych gospodarstwa zarobkowo-rolnicze płacą 25 428 DEM rocznie, rolniczo-zarobkowe 23 673 DEM, czysto rolnicze 18 618 DEM. Obciążenia właścicieli gospodarstw zarobkowo-rolniczych są więc największe. Wpływa na to wyższa składka na ubezpieczenie i wyższe opodatkowanie dochodów spoza gospodarstwa.

Wysokość obciążeń podatkowych i socjalnych płaconych przez właścicieli gospodarstw zmienia się, ale w długim okresie rośnie, i to głównie w gospodarstwach osiągających wyłączne lub główne dochody z rolnictwa.

W roku 1986/87 właściciele gospodarstw rolniczo-zarobkowych na opłaty przeznaczali 22,6% dochodu całkowitego, w 1994/95 – 33,9%. W gospodarstwach

zarobkowo-rolniczych obciążenie zaś wzrosło z 32,0% dochodu całkowitego do 37,8% w roku 1994/95.

Rozkład gospodarstw według wielkości dochodu dyspozycyjnego w poszczególnych grupach gospodarstw znacznie się różni (tab. 5). Gospodarstwa ludności wielozawodowej są silniej reprezentowane w wyższych grupach dochodowych. Dochody dyspozycyjne w wysokości ponad 40 tys. DEM rocznie osiągało w roku 1994/95 47,7% właścicieli gospodarstw zarobkowo-rolniczych i zaledwie 37,6% właścicieli gospodarstw czysto rolniczych. Te ostatnie są silniej skoncentrowane w niższych grupach dochodowych (aż 23,0% właścicieli osiąga dochody dyspozycyjne poniżej 10 tys. DEM rocznie).

W dotychczasowych porównaniach traktowaliśmy grupę gospodarstw czysto rolniczych jednorodnie, a jest to zbiorowość bardzo zróżnicowana. W statystyce rolniczej gospodarstwa tej grupy są często dzielone wg wysokości dochodu standardowego na małe, średnie i duże⁸. Dochody całkowite i dyspozycyjne w gospodarstwach o mieszanych źródłach dochodu w 1994/95 roku były niewiele niższe od dochodów dużych gospodarstw czysto rolniczych. Oczywiście struktura dochodów wg źródła otrzymywania była inna. W latach wcześniejszych duże gospodarstwa czysto rolnicze otrzymywały znacznie wyższe dochody całkowite i dyspozycyjne niż gospodarstwa o mieszanych dochodach, np. w roku 1986/87 duże gospodarstwa czysto rolnicze osiągnęły dochody całkowite w wysokości 67 446 DEM/właściciela, a dyspozycyjne 50 489 DEM/właściciela, natomiast gospodarstwa zarobkowo-rolnicze odpowiednio 52 193 DEM i 35 556 DEM. Jak już stwierdziliśmy, dochody rolnicze wahają się, natomiast w dochodach ludności wielozawodowej dosyć stabil-

Tabela 5.

Udział gospodarstw czysto rolniczych i o mieszanych źródłach dochodu w poszczególnych przedziałach dochodu dyspozycyjnego w roku 1994/95 (w %)

Dochód dyspozycyjny w tys. DEM/ właściciela ¹⁾	Gospodarstwa czysto rolnicze	o mieszanych źródłach dochodu	
		rolniczo-zarobkowe	zarobkowo-rolnicze
poniżej 10	23,0	14,7	7,1
10–20	12,5	8,9	9,5
20–30	13,3	10,5	19,4
30–40	13,6	12,1	16,3
40–60	18,1	24,6	28,7
60 i więcej	19,5	30,0	19,0
Razem	100,0	100,0	100,0

¹⁾Dokładniej na właściciela (użytkownika) i współmałżonka.

Źródło: Agrarbericht 1996.

⁸Małe gospodarstwa czysto rolnicze osiągają do 40 tys. DEM dochodu standardowego rocznie, średnie – 40–60 tys. DEM, a duże ponad 60 tys. DEM.

ną częścią są dochody z innej działalności, uzyskiwane zazwyczaj poza gospodarstwem.

Dochody dyspozycyjne gospodarstw zarobkowo-rolniczych były w roku 1994/95 przeciętnie o 63,1% wyższe niż w małych gospodarstwach czysto rolniczych. Dodatkowe zatrudnienie stwarza możliwość poprawienia sytuacji dochodowej małych gospodarstw.

Reasumując, dochody całkowite gospodarstw o mieszanych źródłach dochodu były w badanym okresie wyższe niż w gospodarstwach czysto rolniczych – od 1990 roku dorównywały dochodom dużych gospodarstw czysto rolniczych. W latach 1980–1995 dochody realne ludności wielozawodowej wzrosły w większym stopniu niż w gospodarstwach czysto rolniczych. Główną przyczyną był realny wzrost dochodów otrzymywanych z pracy poza działalnością rolniczą w gospodarstwie. Dochody realne ludności zajmującej się wyłącznie produkcją rolniczą, liczone w latach 1979/80–1993/94 realnie spadły. W roku 1994/95 znacznie wzrosły dochody z produkcji rolniczej oraz przychody ze źródeł socjalnych, natomiast po raz pierwszy w badanym okresie zmniejszyły się dochody z dodatkowej pracy. Możliwe, że spadek dochodów z drugiego miejsca zatrudnienia, w związku z wysokim bezrobociem w gospodarce Niemiec, stanie się trwałym zjawiskiem. Wydaje się, że tworzenie nowych miejsc pracy dla ludności rolniczej na terenach wiejskich (mimo preferencji ze strony Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej) nie rekompensuje utraty miejsc pracy przez tę grupę ludności w przemyśle, budownictwie czy usługach w ośrodkach miejskich i przemysłowych.

W badanym okresie udział dochodów z innej działalności zarobkowej i źródeł socjalnych zwiększał się (oprócz roku 1994/95 w gospodarstwach zarobkowo-rolniczych).

Zróżnicowanie dochodów użytkowników gospodarstw zarobkowo-rolniczych w zależności od kierunku produkcji w gospodarstwie i jego położenia było znaczne. Głównymi przyczynami dywersyfikacji produkcyjnej i terytorialnej dochodów były głównie różny poziom zasobów, jakimi dysponowały gospodarstwa, oraz interwencyjna polityka rządu.

W badanym okresie najwyższe dochody dyspozycyjne osiągnęły gospodarstwa o mieszanych źródłach dochodu, mimo że obciążenia socjalne i podatkowe były w tej grupie najwyższe. Wydaje się, że problemem dla polityki rolnej nie są gospodarstwa ludności wielozawodowej, lecz małe gospodarstwa czysto rolnicze, których użytkownicy osiągają niewystarczające dochody, a cały swój czas poświęcają na pracę w gospodarstwie.

Literatura

Agrarbericht der Bundesregierung, lata 1980–1997.

STAŃKO S., 1994: Poziom i różnicowanie dochodów ludności w rolnictwie w 1987 i 1992 r. [w:] *Procesy dostosowawcze w rolnictwie chłopskim do gospodarki rynkowej*. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.

Statistisches Jahrbuch über Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, lata 1980–1997.

VAN DEEN B., 1986: Przemiany gospodarstw rolnych w RFN. *Wies Współczesna* nr 3.

WACŁAWOWICZ S., SZAFRĄSKA Z., 1992: Charakterystyczne zmiany strukturalne rolnictwa RFN w latach 1979–1987. *Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie* nr 387.

Changes in Income of Multi-vocational Population in Rural Areas of Germany in Years 1980 and 1995

Abstract

In 1980–1995 total income of multi-vocational population in Germany was higher, both in nominal and real terms, than of those receiving only agricultural income.

The share of agricultural income in total income of multi-vocational households decreased, while the others (non-agricultural gainful activity, social payments) increased.

Incomes of multi-vocational agricultural households were differentiated by type of production and location. The level of their disposable income was also relatively higher in the surveyed period.

Pozarolnicza przedsiębiorczość kobiet jako źródło dochodów rodzin wiejskich

Rola przedsiębiorczości kobiet w wielofunkcyjnym rozwoju obszarów wiejskich

Aktywność zawodowa kobiet związana jest z funkcjami, które one wykonują. Tradycyjnie kobieta wiejska ma trzy obszary aktywności: rodzina, gospodarstwo rolne i gospodarstwo domowe. W rodzinie kobieta sprawuje funkcje opiekuńcze i wychowawcze. Wykonując funkcję producentki, kobieta na ogół jest partnerem mężczyzny w pracy w gospodarstwie rolnym lub w prowadzeniu działalności gospodarczej (rodzinnego biznesu). W Polsce co 10. gospodarstwo rolne jest prowadzone samodzielnie przez kobietę, podobnie jak kilka procent wśród małych i średnich przedsiębiorstw stanowią firmy zarządzane przez kobiety. Gospodarstwo domowe najczęściej pozostaje domeną kobiet. Sposób, w jaki kobieta gospodaruje zasobami pieniężnymi, dysponuje czasem czy energią rodziny wpływa na sytuację ekonomiczną gospodarstwa. Istotne są przy tym kwalifikacje z dziedziny planowania i zarządzania budżetem domowym, wiedza z zakresu racjonalnego i ekonomicznego żywienia rodziny czy też urządzania wnętrza domu. Decyzje podejmowane na poziomie gospodarstwa domowego, szczególnie te dotyczące zakupu dóbr konsumpcyjnych, a także inwestycji, decydują o sile nabywczej w makroskali, a więc o charakterze i tempie rozwoju gospodarczego.

Współcześnie pojawiają się nowe obszary działalności kobiet. Jest to wynik zmian w tradycyjnych, społeczno-ekonomicznych funkcjach wiejskiego środowiska. Tradycyjny rozwój wsi utożsamiany jest z rozwojem rolnictwa, które daje zatrudnienie przeważającej liczbie mieszkańców wsi. W warunkach gdy wzrasta produktywność rolnictwa i wydajność zatrudnionych w nim osób, relatywnie spada udział ludności utrzymującej się z rolniczych dochodów w strukturze ludności wiejskiej. Tak więc przyszłość wiejskich społeczności w coraz mniejszym stopniu zależeć będzie od jednego sektora. Potrzebne jest więc nowe spojrzenie na możliwości pracy i zatrudnienia w wiejskim środowisku, w tym także na pracę kobiet. Kobiety wiejskie stają przed wyzwaniem i koniecznością szukania nowych rozwiązań ekonomicznej aktywizacji. W Polsce, podobnie jak w innych krajach, obserwowane są tendencje wzrostu zatrudnienia kobiet, w tym podejmujących działalność gospodarczą na własny rachunek.

Gospodarka rynkowa otwiera nowe możliwości pracy na własny rachunek, a więc i dodatkowych dochodów. W Polsce na pewno w mniejszym stopniu niż w pozostałych krajach z obszaru gospodarki centralnie planowanej, przeważały miejsca pracy tworzone administracyjnie, a nie z własnej inicjatywy, stąd nie ma zbyt wielu doświadczeń w doskonaleniu kwalifikacji menedżerskich, a także tradycji i atmosfery sprzyjającej prywatnej przedsiębiorczości. Wciąż istnieją bariery natury psychologicznej, niechęć przed podejmowaniem ryzyka, brak wiary w sukces, postawy bierności i wyczekiwania. Bariery tego typu mogą być usuwane w procesie edukacji i kształcenia, w tym także przez służby doradcze.

Są także ograniczenia natury makroekonomicznej, hamujące rozwój prywatnej przedsiębiorczości, takie jak: kosztowny i trudno dostępny kredyt, słabo rozbudowana infrastruktura wiejska, zbyt niskie kwalifikacje i wiedza ekonomiczna potencjalnych przedsiębiorców. Problemów tych nie da się rozwiązać natychmiast i nie dotyczą one wyłącznie obszarów wiejskich, lecz związane są z makroekonomiczną sferą gospodarki.

Ogólna charakterystyka małych i średnich przedsiębiorstw (MSP)

Małe i średnie firmy spełniają szczególną rolę w gospodarce, i to taką, której duże przedsiębiorstwa spełnić nie mogą lub spełniają mniej sprawnie. Najbardziej typowe role MSP to w szczególności: produkcja wyrobów lub usług, na które popyt jest niewielki, zawężony do rynku lokalnego, a więc o dużej zmienności, a także tworzenie nowych miejsc pracy.

Dynamiczny rozwój przedsiębiorczości w Polsce w ciągu ostatnich kilku lat doprowadził do powstania liczącego się już sektora małych i średnich przedsiębiorstw. Pod względem struktury nasza gospodarka zaczyna upodabniać się do dojrzałych gospodarek rynkowych, w których małe i średnie przedsiębiorstwa są podstawowymi czynnikami rozwoju gospodarczego oraz głównymi pracodawcami.

Badania GUS przeprowadzone w latach 1990–1995 dostarczają informacji na temat działalności gospodarczej drobnych przedsiębiorstw. Badaniami objęto przedsiębiorstwa nie posiadające osobowości prawnej, prowadzone przez osoby fizyczne, w których liczba pracujących nie przekracza 5 osób (GUS, 1996). W takich przedsiębiorstwach znalazło zatrudnienie ok. 20% wszystkich pracujących w gospodarce narodowej, z tego aż 48% zajmowało się działalnością handlową. Około 15% firm prowadziło działalność przemysłową, natomiast budownictwem, transportem i obsługą nieruchomości zajmowało się około 10% firm. Wśród małych przedsiębiorstw dominowały zakłady osób fizycznych (90%). Małe przedsiębiorstwa są bardzo mobilne, tylko bowiem co trzecie przedsiębiorstwo działało dłużej niż przez 5 lat.

Małe firmy zajmowały się najczęściej działalnością jednego rodzaju, tylko co 10. firma prowadziła dwa rodzaje działalności.

Wśród zatrudnionych przeważają właściciele, współwłaściciele i członkowie rodzin, a więc są to w przeważającej części przedsiębiorstwa rodzinne. W całym sektorze zaledwie co 4. osoba zatrudniona była na podstawie umowy o pracę.

Transformacja gospodarki przyniosła istotne przesunięcie własności majątku produkcyjnego w ręce prywatne, ale nadal w pozarolniczej części gospodarki sektor publiczny dominuje jako pracodawca. W sektorze publicznym przeważają duże przedsiębiorstwa, które zatrudniały 67% pracowników tego sektora. W sektorze prywatnym sytuacja jest odwrotna, tzn. MSP dominują zatrudniając prawie 80% pracowników.

Gdyby mierzyć efektywność przedsiębiorców wydajnością pracy, zauważyć można dodatni jej związek z wielkością firmy. Oznacza to, że duże przedsiębiorstwa publiczne są efektywniejsze niż średnie, a średnie przedsiębiorstwa publiczne są efektywniejsze niż małe. Inna sytuacja jest w sektorze prywatnym, bardziej efektywne są średnie firmy niż małe i duże. Należy dodać, że podobną zależność dotyczącą produktywności pracy obserwuje się w krajach UE, gdzie również największą efektywnością charakteryzują się firmy średnie, a mniejszą małe i duże.

Rodzaj prowadzonej przez podmioty gospodarcze ewidencji księgowej (lub warunki umożliwiające zwolnienie z jej prowadzenia) oraz sposób rozliczania się z urzędem skarbowym uzależnione są (na podstawie przepisów wprowadzanych co roku przez Ministerstwo Finansów) od wartości uzyskiwanych przychodów oraz kosztów prowadzonej działalności.

W badanej zbiorowości małych przedsiębiorstw w Polsce (GUS, 1996) przeważają firmy prowadzące ewidencję przychodów. Jednostki zwolnione z prowadzenia ewidencji i rozliczające się za pomocą karty podatkowej stanowiły około 20%. Zakłady osób fizycznych rozliczają się najczęściej za pomocą karty podatkowej (97% firm), spółki cywilne natomiast zwykle prowadzą pełną księgowość lub podatkową księgę przychodów i rozchodów.

W przedsiębiorstwach prowadzących działalność gospodarczą obserwuje się duże zróżnicowanie wielkości osiąganych przychodów. W 1995 r., przy przeciętnych rocznych przychodach na jednego pracującego wynoszących ok. 60 tys. zł, najwyższe z nich notuje się w hurtowniach i sklepach sprzedaży detalicznej (105 tys. zł). Firmy prowadzące działalność inną niż handlowa osiągały przychody zdecydowanie poniżej przeciętnej ogólnopolskiej (od 10 tys. zł w gabinetach lekarskich i weterynaryjnych do ok. 30 tys. w hotelach i restauracjach czy w firmach transportowych i przemysłowych).

Jeszcze większe zróżnicowanie obserwuje się pod względem wielkości rocznych przychodów w przeliczeniu na firmę. W 1995 r., przy przeciętnej rocznej wartości przychodów na jeden zakład wynoszącej 105 tys. zł, około 10% przedsiębiorstw osiągało przychody do wartości ok. 2,5 tys. zł, a dalsze 40% przedsiębiorstw

– od 2,5 do 28 tys. zł, następne 40% – 28 do 221 tys. zł, a tylko 10% powyżej 220 tys. zł. Jeszcze większe zróżnicowanie widoczne jest w grupach według różnych rodzajów działalności.

Istotne znaczenie dla sytuacji dochodowej małych firm, w tym także tych prowadzonych przez kobiety, ma poziom ponoszonych kosztów, który podobnie jak w przypadku przychodów jest znacznie zróżnicowany. W 1995 r. przeciętnie ponoszone koszty w przeliczeniu na jeden zakład kształtowały się na poziomie ok. 78 tys. zł, w przeliczeniu zaś na jednego pracującego – 44 tys. zł. W podziale na rodzaje działalności najwyższe koszty ponosiły w 1995 r. firmy handlowe (ok. 76 tys. zł na jednego pracującego), a najniższe w ochronie zdrowia (ok. 6 tys. zł) i leśnictwie (7 tys. zł).

Szczególny element ponoszonych kosztów stanowią wynagrodzenia wypłacane przez właścicieli małych firm osobom zatrudnionym. Przeciętne wynagrodzenie miesięczne na jednego zatrudnionego w małych przedsiębiorstwach wyniosło w 1993 r. 250 zł, w 1994 r. – 321 zł, natomiast w 1995 r. ok. 400 zł. Najwyższe wynagrodzenia notuje się w edukacji (w 1995 r. ok. 565 zł), w transporcie (448 zł) i w budownictwie (423 zł), natomiast najniższe w jednostkach gastronomicznych (353 zł). Podobne tendencje wystąpiły w latach poprzednich.

W dalszej części artykułu w relacji z badań własnych dokonuje się porównania dochodów w przedsiębiorstwach prowadzonych przez kobiety, których poziom jest równie niski jak w powyższych zestawieniach. Być może jest to następstwem tendencji wśród drobnych przedsiębiorców do zaniżania dochodów a zawyżania wielkości po stronie rozchodów i kosztów, ale także nie ma podstaw, aby przeceniać rozmiary „szarej strefy” wśród przedsiębiorców, tym bardziej że większość z nich wskazuje na problemy z uzyskaniem kredytu, wynikające z braku wystarczającego zabezpieczenia materialnego w postaci posiadanego majątku czy otrzymywanych dochodów.

Polityka promowania przedsiębiorczości na obszarach wiejskich w Polsce

Poza wyrażaniem atmosfery powszechnego poparcia dla idei wielofunkcyjnego rozwoju wsi, w 1996 r. podejmowane były konkretne działania organizacyjno-prawne wspierające drobną przedsiębiorczość na obszarach wiejskich i tworzących warunki do jej rozwoju, w tym między innymi:

– znowelizowana została ustawa o podatku od osób fizycznych w ten sposób, że działalność agroturystyczna jest zwolniona od podatku (do pięciu pokoi wynajmowanych turystom). Ustawa ta jest corocznie nowelizowana, więc także w przy-

szości może być wykorzystywana jako elastyczny instrument wspierania przedsiębiorczości;

- od 1 stycznia 1997 r. weszła w życie ustawa z dnia 12 września 1996 r. o zmianie ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników (Dz.U. nr 124, poz. 585), która ustala zasadę pierwszeństwa ubezpieczenia rolniczego przed ubezpieczeniem z tytułu prowadzenia pozarolniczej działalności gospodarczej przez rolnika i jego rodzinę (domowników), co w praktyce oznacza możliwość wyboru tańszego systemu ubezpieczenia w przypadku łączenia pracy w rolnictwie z działalnością pozarolniczą;

- podejmowane są także działania organizacyjne na rzecz zmniejszania bezrobocia w rejonach wiejskich. Służyć temu ma organizowanie centrów kształcenia praktycznego, których celem jest praktyczna nauka zawodu młodzieży oraz zmiana kwalifikacji dorosłych zgodnie z potrzebami rynku pracy. Taki sam cel przyświeca idei tworzonych ze środków Funduszu Pracy klubów doskonalenia zawodowego;

- powstał Fundusz Przedsiębiorczości Kobiet, na który przeznaczono część pożyczki dostosowawczej Banku Światowego (ASAL). W bankach mających porozumienie z Agencją Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa można uzyskać pożyczkę bezprocentową na rozwój drobnej przedsiębiorczości i organizowanie nowych miejsc pracy na obszarach wiejskich i w małych miastach, w tym także wspieranie przedsiębiorczości kobiet;

- prowadzone są prace koncepcyjne nad utworzeniem Towarzystwa Poręczeń Kredytów dla mieszkańców wsi.

Priorytetowe kierunki działań w 1997 r. (*Informacja*, 1997) to nadal wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich oraz przeciwdziałanie bezrobociu. Resort rolnictwa czyni starania, aby pozyskać nową pożyczkę z Banku Światowego, która mogłaby być w części przeznaczona, podobnie jak poprzednia, na wspieranie rozwoju infrastruktury wiejskiej, a w części na wspieranie rozwoju drobnej przedsiębiorczości, w tym agroturystyki, ze szczególnym uwzględnieniem rejonów dużego bezrobocia oraz województw o dużym przeludnieniu agrarnym.

Czyni się także starania o uzyskanie z Unii Europejskiej funduszy przedakcesyjnych, z których mogłyby być wspierane inwestycje infrastrukturalne i rozwój działalności gospodarczej na obszarach wiejskich, tworzone nowe miejsca pracy w produkcji pozarolniczej, handlu i w usługach. Kredyty i pożyczki na ten cel są wspomagane środkami Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, a ze środków Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa finansuje się przedsięwzięcia służące aktywizacji zawodowej byłych pracowników sektora państwowych gospodarstw rolnych.

Te pozytywne tendencje makroekonomiczne generowane są przez takie mocne strony sektora MSP, jak (Piasecki, 1997):

- aktywność inwestycyjna, wynikająca z nadawania wysokiej rangi priorytetom rozwojowym;

– zdolność do uruchamiania własnych, wewnętrznych źródeł finansowania firmy;

– zdolność do tworzenia nowych miejsc pracy i utrzymywania już istniejących;

– skłonność do eksportu i ekspansji geograficznej.

Są też jednak pewne negatywne zjawiska, dające się zaobserwować w ciągu kilku ostatnich lat funkcjonowania sektora, a w tym w szczególności:

– duża mobilność firm będąca z natury cechą właściwą sektorowi MSP, z tym że tempo powstawania nowych podmiotów uległo pewnemu spowolnieniu;

– duże uzależnienie od rynku lokalnego, a tym samym nakierowane na potrzeby niezbyt szerokiej grupy odbiorców (konsumentów);

– relatywnie niski poziom innowacyjności;

– słabość zarządzania;

– mało aktywne zachowania na rynkach zagranicznych;

– słabość powiązań kooperacyjnych.

Te wewnętrzne ograniczenia rozwoju sektora wynikające z jego istoty są spotęgowane zagrożeniami zewnętrznymi, które są następstwem charakteru przeobrażeń makroekonomicznych, a więc:

– słabością systemu finansowego;

– wysokością obciążeń podatkowych;

– rosnącą konkurencją;

– malejącym popytem;

– brakami w infrastrukturze wspierającej działalność firm.

Eksplozja małych firm nastąpiła na początku lat 90. W następnych latach wprowadzano regulacje mające na celu ograniczenie występowania szarej strefy, jak się uważa, największej w obszarze drobnego biznesu. Zdaniem przedsiębiorców, państwo chociaż nie popiera, to jednak poprzez wysokie stawki podatkowe, wysokie cła i ubezpieczenia skłania wielu z nich do utajniania sytuacji finansowej i ukrywania dochodów, a także zatrudniania „na czarno” pracowników. Z jednej strony umożliwia to przedsiębiorcom większą akumulację własnych środków na inwestycje i dalszy rozwój, z drugiej zaś zmniejsza ich wydolność finansową jako potencjalnych klientów banku (kredytobiorców).

W praktyce często prowadzi się księgowość w firmie tak, aby podstawa naliczania podatków była niska, oraz stosuje się inne formy oszczędności, a więc zatrudnianie pracowników tak, aby oszczędzać na składkach ubezpieczeniowych; niezgłaszanie pracowników do ubezpieczenia lub zgłaszanie ich z opóźnieniem, zaniżanie wynagrodzeń, od których opłaca się składki na ZUS. Przeciwdziałać tym zjawiskom ma znowelizowane ostatnio i mające obowiązywać od 1 lipca 1997 r. rozporządzenie w sprawie wysokości i wymiaru składek na ubezpieczenia społeczne, co środowisko przedsiębiorców przyjęło jako kolejny krok w kierunku pogorszenia ich i tak trudnej sytuacji finansowej.

Badanie opinii przedsiębiorców na temat zewnętrznych warunków funkcjonowania firm

Wśród badanych właścicieli firm (CBOS, 1996) zaledwie kilka procent stanowiły kobiety i ich opinie nie odbiegały od tych, które wyrażali mężczyźni. Zdaniem przedsiębiorców, jednym z najważniejszych warunków rozwoju firmy jest dostępność do zewnętrznych źródeł finansowania. W obecnych warunkach nie ma praktycznie szans na szersze wykorzystanie kredytu jako źródła finansowania rozwoju przedsiębiorstwa. Potencjalnych kredytobiorców odstrasza zarówno koszt kredytu, jego wysokie oprocentowanie, jak i wymagania banków dotyczące majątkowych zabezpieczeń kredytu (skomplikowana i wydłużona w czasie biurokratyczna procedura wymagana przez banki). Przedsiębiorcy niechętnie korzystają z kredytów. Obecnie byłoby skłonni to robić, gdyż odczuwają brak środków finansowych na rozwój firmy, ale w sytuacji gdy stopa procentowa (koszt uzyskania kredytu) byłaby niższa od wskaźnika zyskowności netto.

Inne utrudnienie wiąże się z wymogami prowadzenia w firmie rozbudowanej dokumentacji i sprawozdawczości, a w przypadku zatrudniania nawet kilku pracowników – z niezyciowymi przepisami w sprawie obowiązku tworzenia funduszy socjalnych, ochrony przeciwpożarowej, bhp itp. Ta „niezyciowość” przepisów skłania do ich nagminnego omijania.

W sondażu opinii powszechnie podkreślano, że zwolnienia podatkowe przyznawane firmom zagranicznym budzą protest polskich przedsiębiorców, wskazujących to za przykład nieuczciwej konkurencji. Zdaniem przedsiębiorców, ulgi powinny być przyznawane, ale tylko w sytuacjach szczególnych, np. firmom zagranicznym, których produkty są nośnikami nowoczesnych technologii lub gdy firmy te wytwarzają deficytowe dobra na naszym rynku. Polskie przedsiębiorstwa także powinny mieć możliwość korzystania z liczącej się ulgi podatkowej w przypadku inwestowania i tworzenia nowych miejsc pracy.

We wspomnianym sondażu (CBOS, 1996) przedsiębiorcy wypowiadali się także na temat możliwości eksportu. Doświadczenia w tej dziedzinie są odmienne i zależą od kierunku eksportu. Eksportujący na rynki wschodnie koncentrują się głównie na handlu hurtowym bez pośrednictwa banków. Jest to obszar podwyższonego ryzyka, gdyż rynek wschodni dopiero organizuje się i brak jest tutaj tradycji prywatnej przedsiębiorczości, a tym samym wiarygodności, zaufania i solidności w kontaktach między kontrahentami. Z drugiej strony rynki wschodnie wchłaniały dotychczas każdy towar bez względu na jakość. Obecnie, gdy coraz powszechniej wchodzi tam firmy zachodnie, warunki konkurencji dla polskich eksporterów pogarszają się.

W przypadku rynków zachodnich duża część zysku przechwytywana jest przez pośredników handlowych, gdyż nasi przedsiębiorcy nie mają doświadczenia i potrzebnej wiedzy w tym zakresie i właśnie tutaj odczuwany jest brak instytucji doradczych, które mogłyby pomagać małym firmom w okresie ich startu, a także w przypadku zmieniających się warunków gospodarowania.

Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości kobiet na przykładzie wybranych gmin

W 1996 roku w Katedrze Polityki Agrarnej SGGW zapoczątkowano badania pilotażowe na temat rozwoju drobnej przedsiębiorczości na obszarach wiejskich. Badania zlokalizowano w 12 gminach, głównie na obszarze Polski północno-wschodniej i środkowej. Wytypowano po cztery gminy z woj. białostockiego i łomżyńskiego oraz po jednej gminie z woj. płockiego, ostrołęckiego, łódzkiego i warszawskiego (por. tab. 1)

Celem badań było poznanie lokalnych uwarunkowań rozwoju drobnej przedsiębiorczości, a także próba charakterystyki jakościowej i opisu ilościowego badanego problemu. Dane o liczbie przedsiębiorstw uzyskano głównie z gminnych rejestrów, a zebrali je studenci SGGW i Politechniki Białostockiej, uczestnicy seminarium dyplomowego. W rejestrach urzędów gmin dostępne były informacje o liczbie zarejestrowanych i wyrejestrowanych firm w latach 1989–1996 z opisem rodzaju prowadzonej działalności, zasięgu działania firmy, płci i miejsca zamieszkania przedsiębiorcy (por. dane w tab. 4). W sześciu badanych gminach dodatkowo przeprowadzono wywiady z kobietami prowadzącymi działalność gospodarczą.

Większość gmin to typowe gminy rolnicze. Część z nich położona jest w pobliżu wielkich aglomeracji, przykładami mogą być podmiejska gmina Juchnowiec Dolny w pobliżu Białegostoku czy Pomiechówek, położony w bliskiej odległości od Warszawy. Są także wiejskie gminy oddalone od miasta, takie jak Nurzec w woj. białostockim.

Tabela 1.

Mobilność jednostek gospodarczych (small businessu) w latach 1989–1996 (dynamika)

Nazwa gminy	Województwo	Liczba jednostek gospodarczych zarejestrowanych w latach 1989–1996	Liczba jednostek działających w 1996 roku
Narew	białostockie	214	81
Nurzec	białostockie	214	146
Knyszyn	białostockie	310	158
Juchnowiec Dolny	białostockie	190	164
Sokoły	łomżyńskie	217	119
Szumowo	łomżyńskie	195	127
Czyżew	łomżyńskie	540	282
Zambrów	łomżyńskie	230	168
Pomiechówek	warszawskie	•	317
Oporów	płockie	•	77
Zatory	ostrołęckie	292	217
Brójce	łódzkie	•	•

Źródło: Badania własne.

Wśród badanych podmiotów gospodarczych najwięcej zajmowało się handlem. W małych miejscowościach z reguły jest tylko jeden sklep spożywczy lub jedna placówka wielobranżowa. Przykładowo: działalność handlową w gminie Nurzec prowadziło 25% jednostek, w gminie Zambrów – 53%, w gminie Czyżew – 25%, w gminie Juchnowiec Dolny – 42%, w gminie Zatory – 30%, w gminie Knyszyn – 37% (obliczenia na podstawie danych w tabeli 3). Pozostałe firmy zajmowały się głównie świadczeniem różnego rodzaju usług, a także produkcją, w tym przetwórstwem rolno-spożywczym. Wśród jednostek usługowych dominowały przede wszystkim firmy budowlane i transportowe, które np. w gminie Czyżew stanowiły odpowiednio 29% i 12%. Pozostałe firmy świadczyły usługi socjalno-bytowe czy nastawione były na obsługę producentów rolnych, rolnictwo bowiem jest wciąż dominującym zajęciem ludności w większości badanych gmin. Nowym elementem w działalności samorządów lokalnych w kilku badanych gminach jest promowanie rozwoju turystyki i rekreacji. Stwarza to korzystne warunki do powstawania obiektów małej gastronomii i usług hotelarskich. Placówki te rozmieszczone są w najatrakcyjniejszych pod względem przyrodniczo-krajobrazowym rejonach gmin.

Pod względem organizacyjno-prawnym wśród drobnych przedsiębiorstw dominowały podmioty jednoosobowe. Znikomy udział stanowiły spółki cywilne, zawierane najczęściej przez małżeństwa lub w kręgu rodziny i najbliższych znajomych. W gminie Narew w 1996 r. funkcjonowało 6% spółek cywilnych (w odniesieniu do wszystkich jednostek gospodarczych), w gminie Knyszyn 8%, w gminie Szumowo zaś 6% (tab. 3).

Tabela 2.

Liczba firm według rodzaju prowadzonej działalności gospodarczej (stan na 30.06.1996 r.)

Gminy	Handel		Usługi				Działalność produkcyjna		
	stały	obwoźny	budowlane	związane z gospodarką leśną	bytowe	transportowe	przetwórstwo rolno-spożywcze	rzemiosło	inne
Narew	14	18	16	7	13	6	–	6	1
Nurzec	16	21	53	20	15	1	–	8	12
Knyszyn	34	24	36	6	27	–	7	1	1
Juchnowiec Dolny	69	–	–	1	15	–	7	2	70
Sokoły	25	21	22	3	17	10	–	6	15
Szumowo	15	30	18	7	–	12	1	3	10
Czyżew	27	43	81	–	25	33	10	2	–
Zambrów	56	23	37	2	12	28	–	1	10
Pomiechówek	111	31	40	–	42	29	–	55	9
Oporów	14	20	7	8	3	5	–	–	18
Zatory	43	22	24	7	9	10	4	1	97
Brójce	35	8	47	–	36	–	9	6	23

Źródło: Badania własne.

Tabela 3.

Charakterystyka przedsiębiorców i przedsiębiorstw (1996 r. – struktura procentowa)

Nazwa gminy	Płeć przedsiębiorcy		Zasięg działalności firmy		Miejsce zamieszkania przedsiębiorcy		Forma organizacyjna	
	K	M	lokalne	ponad-lokalne	gmina	poza gminą	podmioty jednoosobowe	spółki
Narew	17,3	82,7	•	•	52,8	47,2	93,9	6,1
Nurzec	22,0	78,0	•	•	91,6	8,4	93,5	6,5
Knyszyn	18,0	82,0	59,0	41,0	90,0	10,0	92,0	8,0
Juchnowiec Dolny	31,6	68,4	65,3	34,7	•	•	90,0	10,0
Sokoły	19,0	81,0	56,0	44,0	82,0	18,0	84,0	16,0
Szumowo	23,6	76,4	–	–	61,5	38,5	94,4	5,6
Czyżew	18,0	82,0	96,0	4,0	95,0	5,0	94,0	6,0
Zambrów	16,0	84,0	91,7	8,3	97,6	2,4	•	•
Pomiechówek	42,0	58,0	63,0	37,0	69,0	31,0	•	•
Oporów	16,0	84,0	72,0	28,0	88,0	12,0	•	•
Zatory	23,5	76,5	53,0	47,0	98,5	1,5	•	•
Brójce	26,0	74,0	92,0	8,0	41,0	59,0	89,4	10,6

Źródło: Badania własne.

Działalność gospodarcza prowadzona jest przede wszystkim przez stałych mieszkańców gminy. Osoby spoza terenu gminy stanowią niewielki odsetek, np. w gminie Nurzec 8%, a w gminie Oporów 12%. Wyjątkiem jest gmina Brójce, gdzie 59% przedsiębiorców mieszkało na stałe poza terenem gminy, najczęściej w Łodzi. Podobnie jest w podbiałostockiej gminie Juchnowiec Dolny. Zamiejscowi przedsiębiorcy dominują w takich branżach, jak: gastronomia, handel, różne rzemiosło, oraz usługi typu: gabinety lekarskie, stomatologiczne, lecznice weterynaryjne czy prywatne apteki.

Większość przedsiębiorców rejestruje swą działalność gospodarczą z zamiarem jej prowadzenia tylko na obszarze gminy lub województwa. W gminach białostockich działalność gospodarcza nastawiona jest często na zagranicę. W gminie Juchnowiec Dolny prowadzony jest handel z Białorusią, Ukrainą i Litwą. Jest to duży rynek zbytu, głównie dla polskich mebli, produktów spożywczych (wyroby mięsne, warzywa i owoce), odzieży (garsonki, odzież sportowa, obuwie) i wielu innych. Na terenie gminy powstało wiele hurtowni oferujących szeroki asortyment wyrobów kupowanych przez sąsiadów zza wschodniej granicy.

Przedsiębiorczość kobiet na terenie badanych gmin jest słabo rozwinięta. Firmy prowadzone przez kobiety stanowiły od 16% w gminie Knyszyn do 42% w gminie Pomiechówek. W gminie Zatory (woj. ostrołęckie) na 217 osób zajmujących się

działalnością gospodarczą 64 to kobiety (29%). Z powyższego wynika, że co trzeci przedsiębiorca w gminie Zatory to kobieta. Firmy prowadzone przez kobiety to w szczególności zakłady krawieckie, fryzjerskie i punkty usług gastronomicznych. Przykładowo: w gminie Nurzec kobiety prowadzące działalność rzemieślniczą zajmowały się wytwarzaniem torebek z folii, produkcją wyrobów piekarniczych, wytwarzaniem mat ze słomy czy artykułów pamiątkarskich i artystycznych. W podwarszawskiej gminie Pomiechówek aż 42% wszystkich firm zarejestrowały kobiety i były to głównie sklepy spożywcze i przemysłowe. Handel stały i obwoźny dominował w wielu gminach, np. działalność handlowa stanowiła w gminie Wyszków 65% wszystkich zarejestrowanych podmiotów, w gminie Oporów 75%, a 71% w gminie Pomiechówek. Kolejne obszary działalności kobiet to usługi gastronomiczne, krawieckie, bieliźniarskie, dziewiarskie itp. Coraz częściej kobiety prowadzą także biura rachunkowe, usługi marketingowe czy doradztwo ubezpieczeniowe.

O podjęciu działalności gospodarczej, zdaniem ankietowanych pięćdziesięciu kobiet prowadzących działalność gospodarczą, decydowały przede wszystkim takie czynniki, jak: chęć uzyskania niezależności finansowej i posiadane kwalifikacje.

Rozpoczynając działalność gospodarczą kobiety korzystały przede wszystkim z oszczędności własnych i pożyczek od rodziny, rzadko natomiast z kredytu bankowego, co potwierdza sytuację ogólnopolską. Głównym powodem takiej sytuacji jest zbyt duże oprocentowanie bankowe i związane z tym duże obciążenie spłatą odsetek. Z kredytu bankowego nie korzystały kobiety prowadzące działalność gospodarczą w gminie Czyżew (70% ankietowanych) i w gminie Brójce (40% ankietowanych). W ogóle nie skorzystały z kredytu kobiety prowadzące działalność gospodarczą w gminie Pomiechówek. W gminie Zambrów z kredytowej możliwości finansowania rozwoju firmy skorzystało zaledwie 20% przedsiębiorczyń.

Tabela 4.

Struktura procentowa czynników decydujących o rozpoczęciu działalności gospodarczej na własny rachunek przez kobiety*

Nazwa gminy	Rodzaj czynnika				
	bezrobocie	trudna sytuacja finansowa	posiadane kwalifikacje	chęć uzyskania niezależności finansowej	inne przyczyny
Brójce	–	10	30	40	40
Czyżew	30	10	20	40	20
Oporów	22	56	22	22	–
Pomiechówek	20	20	30	70	–
Zambrów	20	–	40	60	–
Zatory	22	33	22	44	11

*Ankietowani wymieniali zazwyczaj więcej niż jeden czynnik (suma ≠ 100%).

Źródło: Badania własne.

Tabela 5.

Struktura ankietowanych kobiet–przedsiębiorczyń wg grup dochodowych w 1996 r.

Nazwa gminy	Przeciętny miesięczny dochód netto przypadający na rodzinę (w zł)						Liczba ankieto- wanych kobiet
	do 300	301–600	601–900	901– 1200	1201– 1500	pow 1500	
Brójce	–	–	20	30	10	40	10
Czyżew	10	30	40	10	10	–	10
Oporów	–	44	44	12	–	–	9
Pomiechówek	–	–	40	40	10	10	10
Zambrów	–	–	20	40	–	40	5
Zatory	–	67	–	22	–	11	9

Źródło: Badania własne.

Dochody uzyskiwane przez kobiety prowadzące działalność gospodarczą w badanych gminach, zdaniem ankietowanych, najczęściej mieściły się w grupie 600–900 zł w przeliczeniu na firmę. Na taką wysokość dochodów wskazywało 44% ankietowanych w gminie Oporów i po 40% w gminach Czyżew i Pomiechówek. Również 40% kobiet prowadzących działalność gospodarczą w gminie Pomiechówek wskazywało na uzyskiwane dochody w przedziale 901–1200 zł i po 10% w wysokości 1201–1500 zł i powyżej 1500 zł. Niewielka liczba osób ankietowanych wskazywała na dochody najniższe (do 300 zł) i najwyższe (powyżej 1500 zł). W gminie Czyżew 10% przedsiębiorczyń wykazało dochody do 300 zł. Dochody powyżej 1500 zł uzyskiwało 40% ankietowanych kobiet w gminie Brójce, 40% w gminie Zambrów, 11% w gminie Zatory oraz 10% w gminie Pomiechówek.

Podsumowując badania własne przeprowadzone w 12 gminach i wywiady wśród 50 kobiet przedsiębiorczyń można stwierdzić, iż działalność gospodarczą prowadzi znacznie mniej kobiet niż mężczyzn i ich udział w krańcowych gminach kształtuje się od 16 do 42%. Kobiety najczęściej prowadzą sklepy spożywcze i przemysłowe, a także zakłady krawieckie, fryzjerskie oraz usługi gastronomiczne. Coraz częściej kobiety zaczynają prowadzić biura marketingowe czy ubezpieczeniowe, a więc usługi nowoczesne, wymagające wysokich kwalifikacji. Problem bezrobocia istnieje we wszystkich badanych gminach. W sposób szczególny dotyczy ludzi młodych z wykształceniem podstawowym i zawodowym. Na przykład w gminie Oporów najliczniejszą grupę wśród bezrobotnych stanowią osoby w wieku 25–34 lata oraz w przedziale wiekowym 18–24 lata. W badanych gminach kobiety stanowiły ponad 50% ogółu bezrobotnych. Młodzi bezrobotni podejmują się zajęć dorywczych oraz w mniejszym zakresie działalności na własny rachunek. W praktyce prywatne przedsiębiorstwa napotykają zbyt wiele barier, aby mogły rozwijać się bardziej dynamicznie, dlatego ich rola w gospodarczym rozwoju obszarów wiejskich jest wciąż niewystarczająca.

Literatura

- „Analiza dostępu podmiotów gospodarczych do kredytów bankowych, ze szczególnym uwzględnieniem przedsiębiorstw małych i średnich”. Raport przygotowany na zlecenie Ministerstwa Przemysłu i Handlu. Warszawa, 25 listopada 1996 r., Fundacja Warszawski Instytut Bankowości.
- CBOS, „Konkurencyjność polskich małych przedsiębiorstw” – Raport zbiorowy, październik 1996. Referat na seminarium pt. „Konkurencyjność małych i średnich przedsiębiorstw, prezentacja i omówienie wyników bieżących badań” – 24 marca 1997 r.
- Działalność gospodarcza małych przedsiębiorstw w latach 1993–1995. *Studia i Analizy Statystyczne*, GUS, Departament Przedsiębiorstw, Warszawa 1996.
- GRABOWSKI M., „Konkurencyjność małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce”. Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Warszawa, 24 marca 1997 r.
- „Krajowy program działań na rzecz kobiet” (pierwszy etap wdrożeniowy do 2000 roku), Warszawa 1997 r. Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Rodziny i Kobiet.
- „Małe i średnie przedsiębiorstwa w gospodarce narodowej. Polityka wobec małych i średnich przedsiębiorstw”. Ministerstwo Przemysłu i Handlu, Warszawa 1995 r.
- Informacja o stanie realizacji polityki rolnej i głównych kierunkach działań w 1997 r. Warszawa, 3 lutego 1997 r. Ministerstwo Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Departament Polityki Rolnej i Regionalizacji.
- PIASECKI B., ROGUT A., „Mocne i słabe strony małych i średnich przedsiębiorstw produkcyjnych w Polsce w 1995 roku oraz rekomendacje dla polityki”. Raport przygotowany na seminarium „Konkurencyjność małych i średnich przedsiębiorstw, prezentacja i omówienie wyników bieżących badań” – 24 marca 1997 r.
- Unia Europejska, *Integracja Polski z Unią Europejską*, pod red. E. Kaweckiej-Wyrzykowskiej i E. Synowiec. Instytut Koniunktur i Cen Handlu Zagranicznego, Warszawa, październik 1996.

Women Non-agricultural Entrepreneurship as Income Source of Rural Families

Abstract

Small and medium businesses have been of growing importance in Polish economy transformation process.

Significant role in this process is played by non-agricultural economic activity of women in rural regions. Predominant types of this activity cover retail and wholesale trade, social and production services or running private food-processing enterprises.

Results from an empirical investigation prove general rule that, at present, small entrepreneurs must use their own financial sources since bank credits are not broadly accessible. The private sources of start-up capital for women – entrepreneurs are their personal savings or family contracted loans.

Likewise in entire rural small business sector, where received income is only enough to support agricultural income, the level of income derived from small business run by women is relatively low.

According to those who were polled in gminas under review, in 1997 income obtained by an average enterprise was accounted for 600–900 zloty. Its higher level was generally noted in gminas situated close to urban areas, that provide services for large agglomerations.

Rola kredytów w kształtowaniu dochodów gospodarstw chłopskich

Uwagi wstępne

W pierwszych latach wprowadzania gospodarki rynkowej dochody rolników, w porównaniu z okresem poprzednim, spadły o ponad 50%. Ostro zarysował się problem finansowania nakładów środków obrotowych z zewnątrz (nośników postępu rolniczego), a także akumulacji. Aby zapobiec długofalowym, negatywnym konsekwencjom drastycznego ograniczenia nakładów na produkcję bieżącą i reprodukcję majątku produkcyjnego już w pierwszym roku funkcjonowania nowego systemu społeczno-gospodarczego wprowadzono kredyty preferencyjne. Wydaje się, że to głównie dzięki nim wzrosła liczba gospodarstw korzystających z tego źródła finansowania działalności gospodarczej. Z badań ankietowych wynika, że w roku gospodarczym 1991/1992 kredyty zaciągnęło 16,7% badanych gospodarstw, natomiast w roku 1995/96 – 34,0%¹. Ponad połowa kredytów udzielonych badanym gospodarstwom w tym roku gospodarczym to kredyty preferencyjne. Z uwagi na wzrastający udział gospodarstw wspierających się kredytami w nowych realiach gospodarczych, jak i fakt, że są one finansowane z budżetu państwa wydaje się ważne systematyczne badanie, jaka jest ich rola i mechanizm wpływu na kształtowanie się dochodów rolników, aby zdobytą wiedzę zastosować przy udoskonalaniu systemu kredytowania rolnictwa.

W opracowaniu zostanie podjęta próba odpowiedzi na następujące pytania:

1. Czym charakteryzują się gospodarstwa, które stale korzystają z kredytów?
2. Jaki był wpływ kredytów obrotowych i inwestycyjnych na wyniki produkcyjne i dochodowe badanych gospodarstw?
3. Jakie były wyniki dochodowe gospodarstw o różnym stopniu zadłużenia?

¹Badania ankietowe gospodarstw indywidualnych w Polsce w 1992 r. zrealizowano w ramach Grantu nr 1-1132-91-01 nt. „Procesy dostosowawcze w rolnictwie chłopskim do gospodarki rynkowej” pod kierunkiem prof. dr. hab. Z. Kozioła. Metodę badań przyjęto za Kozioł Z., Stańko S., 1993: Metoda i organizacja badań gospodarstw indywidualnych w 1992 r. Katedra Ekonomiki Rolnictwa SGGW, maszynopis, Warszawa.

Badania ankietowe gospodarstw indywidualnych w Polsce w 1996 r. zrealizowano w ramach Grantu nr 5P06J02208 nt. „Dochodowe zróżnicowanie rodzin chłopskich i jego tendencje w gospodarce rynkowej w Polsce” pod kierunkiem prof. dr. hab. Cz. Farkowskiego w Katedrze Polityki Agrarnej i Marketingu SGGW.

W pracy zostaną wykorzystane wyniki reprezentatywnych badań ankietowych gospodarstw chłopskich przeprowadzone w 1992 r.². Badania w 1992 r. objęły 810 gospodarstw chłopskich z całego kraju. Dotyczyły głównie roku gospodarczego 1991/1992, ale pewne aspekty funkcjonowania gospodarstw zbadano w dłuższym okresie.

Do oceny roli kredytów zastosowano metodę opisową, porównawczą i statystyczną. Analizę prowadzono w przekrojach badawczych wyodrębnionych według następujących kryteriów:

1. Częstotliwości korzystania z kredytów w latach 1990–1992 (wyodrębniono gospodarstwa nie korzystające z kredytów, gospodarstwa korzystające z kredytów sporadycznie, gospodarstwa korzystające z kredytów systematycznie).

2. Udziału kredytu obrotowego w finansowaniu zakupów środków obrotowych i usług w roku gospodarczym 1991/1992 (wyodrębniono gospodarstwa, które pokryły tym kredytem: a) 25%, b) 25–50%, c) 50 i więcej procent wartości tych zakupów).

3. Udziału kredytu inwestycyjnego w finansowaniu wydatków inwestycyjnych w roku gospodarczym 1991/1992 (gospodarstwa, które pokryły tym kredytem: a) 25%, b) 25–52%, c) 50 i więcej procent tych wydatków).

4. Stopnia zadłużenia gospodarstw w dniu 30.06.1992 r. (gospodarstwa niezadłużone, gospodarstwa, których zadłużenie jest mniejsze lub równe dochodowi dyspozycyjnemu brutto osiągniętemu w roku gospodarczym 1991/92, gospodarstwa, których zadłużenie jest wyższe niż osiągnięty dochód dyspozycyjny brutto).

Wyniki dochodowe gospodarstw o różnej częstotliwości korzystania z kredytów

Kryterium częstotliwości korzystania z kredytów pozwala wyodrębnić, zbadać i porównać grupę gospodarstw, w których kredyt był stałym źródłem finansowania z grupą, w której stosowano go okazjonalnie i z gospodarstwami nie stosującymi go w działalności gospodarczej.

Analiza wykazała znaczne zróżnicowanie między wyodrębnionymi grupami w zakresie wyposażenia w czynniki produkcji, wartości nakładów środków obrotowych oraz poziomu osiąganych wyników produkcyjnych. Gospodarstwa systematycznie korzystające z kredytów były większe obszarowo, miały wyższe zasoby siły roboczej, dysponowały majątkiem produkcyjnym o największej wartości, więcej kupiły środków obrotowych i usług, ich wyniki produkcyjne były znacznie lepsze niż pozostałych. Porównanie wyników dochodowych (tab. 1) osiągniętych przez

²Jak w przypisie 1.

gospodarstwa w poszczególnych grupach pokazuje, że przeciętne gospodarstwo systematycznie korzystające z kredytów uzyskało również lepsze wyniki dochodowe w porównaniu do pozostałych, mianowicie: wyższy przeciętny na 1 ha UR dochód brutto z działalności rolniczej (o 18% wobec grupy I i 7% wobec II), większy dochód na gospodarstwo z pozarolniczej działalności gospodarczej (2,9-krotnie wobec grupy I i 1,7 wobec II) i wyższy dochód dyspozycyjny brutto (o 42% wobec grupy I i 14% wobec II). Potwierdza to spostrzeżenia S. Gburczyka, L. Klanka i L. Wiśniewskiego [1990], że z kredytów korzystają częściej gospodarstwa o wysokim poziomie dochodów niż niskodochodowe.

W roku 1991/92 w grupie III przeciętna wartość kredytu była 2,4 razy wyższa niż w grupie II. Obie grupy gospodarstw korzystających z kredytów miały dodatnie salda kredytowe (w grupie III było ono tylko o 15% wyższe niż w II), czyli wyższe

Tabela 1.

Wyniki dochodowe badanych gospodarstw w roku 1991/1992 w grupach według częstotliwości korzystania z kredytów

Wyszczególnienie	Gospodarstwa nie korzystające z kredytów	Gospodarstwa korzystające z kredytów sporadycznie	Gospodarstwa systematycznie korzystające z kredytów
	Grupa I	Grupa II	Grupa III
Liczba gospodarstw	632	136	40
Dochód brutto z działalności rolniczej: [tys. zł]			
– na gospodarstwo	12 860	22 512	31 124
– na 1 ha UR	2 214	2 447	2 615
Dochód brutto z pozarolniczej działalności gospodarczej [tys. zł]	1 448	2 571	4 250
Dochód z pracy poza gospodarstwem: place, renty, emerytury, stypendia [tys. zł]	22 809	20 955	17 242
Dochód dyspozycyjny brutto [tys. zł]	37 115	46 039	52 616
Przychody pieniężne ^{1/} [tys. zł]	47 841	75 229	106 864
Wartość kredytów w 1991/92 r. [tys. zł]	0,0	6 280	14 840
Saldo kredytów [tys. zł]	-10	872	1 003
Kredyt/przychody pieniężne [%]	0,0	8,3	13,9
Kredyt/dochód dyspozycyjny brutto [%]	0,0	13,6	28,2
Zadłużenie na 1.07.1991 r. [tys. zł]	9	5 203	13 825
Zadłużenie na 30.06.1992 r. [tys. zł]	10	11 264	15 209
Zadłużenie na 30.06.1992 r./dochód dyspozycyjny brutto [%]	0,0	24,5	28,9
Zadłużenie na 30.06.1992 r./majątek produkcyjny brutto (bez ziemi) [%]	0,0	3,0	3,2

1/ Bez kredytów.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań ankietowych.

dochody nie oznaczały rezygnacji z tego źródła finansowania, a wręcz przeciwnie – były one wspomagane wyższymi kredytami.

Na uwagę zasługuje też fakt, że w przeciętnym gospodarstwie systematycznie korzystającym z kredytów dochód z działalności rolniczej stanowił 59,2% dochodu dyspozycyjnego brutto, podczas gdy w gospodarstwie sporadycznie korzystającym 48,9% i tylko 34,6% w gospodarstwie nie korzystającym z kredytów.

Zadłużenie gospodarstw korzystających z kredytów oceniane relacją do dochodu dyspozycyjnego można określić jako istotne, natomiast relacją do majątku produkcyjnego brutto jako bardzo niskie.

Współczynnik korelacji liniowej Pearsona między częstotliwością korzystania z kredytu i dochodem brutto z działalności rolniczej wynosił 0,202.

Wyniki produkcyjne i dochodowe badanych gospodarstw w grupach według stopnia finansowania zakupów środków obrotowych kredytem obrotowym

Podział badanych gospodarstw na grupy według kryterium stopnia finansowania kredytem obrotowym zakupów środków obrotowych i usług wykazał, że gospodarstwa w małym i średnim stopniu finansujące kredytem te zakupy były lepiej wyposażone w czynniki produkcji niż finansujące je w wysokim stopniu. Z analizy poziomu podstawowych kategorii produkcji osiągniętej przez badane gospodarstwa wynika, że wartość rolniczej produkcji towarowej na 1 ha UR w grupach I, II, III była zbliżona (tab. 2) i o około 23% wyższa niż przeciętna w całej zbiorowości. Każda grupa miała zupełnie inną strukturę produkcji towarowej brutto. W grupie I dominowała produkcja zwierzęca, a w niej żywiec wieprzowy stanowił 50%. W produkcji roślinnej największy był udział zbóż. W grupach II i III udziały produkcji roślinnej i zwierzęcej były zbliżone (udział produkcji roślinnej w tych grupach był wyższy o prawie 20 punktów procentowych niż w grupie I), ale struktury produkcji w ramach działów różniły się znacznie. W produkcji roślinnej gospodarstwa grupy II nastawiały się przede wszystkim na zboża i rośliny przemysłowe, natomiast grupy III na owoce i warzywa. W produkcji zwierzęcej w grupie II zdecydowanie wiodącym kierunkiem był żywiec wieprzowy, podczas gdy w grupie III udział żywca wieprzowego był co prawda najwyższy, ale jego przewaga nad pozostałymi kierunkami produkcji wynosiła kilka punktów procentowych. Przy niemal identycznej wielkości rolniczej produkcji towarowej brutto na 1 ha UR, ale różnych kosztach, wystąpiły znaczne różnice w wielkości produkcji czystej brutto z działalności rolniczej i dochodu z działalności rolniczej na 1 ha UR. Produkcja czysta brutto na 1 ha UR była najwyższa w grupie III – w porównaniu z gospodarstwami grupy I była

wyższa o 36,5%, grupy II o 10,6%, a w stosunku do przeciętnej w całej zbiorowości o 51,8%. Natomiast dochód brutto z działalności rolniczej w przeliczeniu na 1 ha UR oraz na gospodarstwo był w grupie III najniższy. Mogło to wynikać z największego obciążenia gospodarstw tej grupy zapłaconymi odsetkami od zaciągniętych kredytów. Dochód ten był najwyższy w grupie II. Gospodarstwa tej grupy osiągnęły również o wiele wyższe, w porównaniu z pozostałymi grupami, dochody z tytułu pracy poza gospodarstwem (płace, renty, emerytury, zasiłki), toteż przeciętny dochód dyspozycyjny brutto na gospodarstwo również w tej grupie był najwyższy, o 16,4% w porównaniu z grupą I, o 107,5% z grupą III i o 49,3% z przeciętną dla całej zbiorowości.

Tabela 2.

Wyniki produkcyjne i dochodowe badanych gospodarstw w roku 1991/1992 w grupach według stopnia finansowania kredytem zakupów środków obrotowych i usług

Wyszczególnienie	Gospodarstwa finansujące kredytem zakupy środków obrotowych w stopniu:		
	małym Grupa I	średnim Grupa II	dużym Grupa III
Liczba gospodarstw	63	14	11
Rolnicza produkcja towarowa brutto na: [tys. zł]			
– gospodarstwo	66 274	55 711	42 747
– 1 ha UR	5 477	5 409	5 411
– 1 j.p.s.r.	31 291	33 908	20 791
Prod. czysta brutto z działalności rol. na: [tys. zł]			
– gospodarstwo	38 495	40 428	34 302
– 1 ha UR	3 181	3 925	4 342
– 1 j.p.s.r.	18 175	24 606	16 683
Dochód brutto z działalności rol. na: [tys. zł]			
– gospodarstwo	31 427	33 623	17 763
– 1 ha UR	2 597	3 264	2 248
– 1 j.p.s.r.	14 838	20 464	8 640
Dochód z pozarolniczej działalności gospodarczej [tys. zł]	2 175	1 714	281
Dochód z tytułu pracy poza gospodarstwem (płace, zasiłki, emerytury, stypendia) [tys. zł]	16 909	23 478	10 300
Dochód dyspozycyjny brutto [tys. zł]	50 511	58 816	28 345
Wartość kredytów obrotowych [tys. zł]	4 549	9 214	12 264
Saldo kredytów [tys. zł]	1 418	5 099	4 078
Wartość spłaconych rat kredytów [tys. zł]	5 579	4 972	8 186
Zadłużenie na 30.06.1992 r. [tys. zł]	6 470	10 686	16 455
Zadłużenie na 30.06.1992 r./dochód dyspozycyjny brutto [%]	12,8	18,1	58,1
Zadłużenie na 30.06.1992 r./majątek produkcyjny brutto (bez ziemi) [%]	1,3	3,1	5,7

Źródło: Jak w tabeli 1.

Podstawowym źródłem utrzymania rolników zaciągających kredyty obrotowe była działalność rolnicza. Dochód z niej stanowił około 62% osiągniętego przez nich dochodu dyspozycyjnego brutto podczas gdy rolników nie korzystających z tego kredytu około 30%. Również w większym stopniu wiązały przyszłość z rolnictwem niż przeciętne gospodarstwo w badanej zbiorowości. W porównaniu z gospodarstwami nie korzystającymi z kredytów obrotowych znacznie wyższy odsetek właścicieli korzystających z kredytów obrotowych planował powiększyć obszar gospodarstwa, znacznie mniejszy zmniejszyć go lub zlikwidować gospodarstwo.

Przeciętny poziom zadłużenia gospodarstw korzystających z kredytu obrotowego, oceniany stosunkiem zadłużenia na 30.06.1992 r. do dochodu dyspozycyjnego brutto był większy w grupach o wyższym stopniu finansowania kredytem obrotowym zakupów środków obrotowych i usług. Indywidualny ciężar obsługi tego zadłużenia zależał od dochodów osiągniętych w następnych latach. Były one, mimo suszy, korzystniejsze pod względem dochodów z rolnictwa niż rok 1991/92. Również poziom zadłużenia gospodarstw korzystających z kredytu obrotowego, mierzony stosunkiem zadłużenia do wartości majątku produkcyjnego brutto (bez ziemi), rósł wraz ze wzrostem udziału kredytu obrotowego w finansowaniu zakupu środków obrotowych. Jednak nawet 6% poziom tego wskaźnika w grupie III można ocenić jako niewielki i nie stwarzający zagrożenia dla gospodarstw.

Z analizy tej wynika, że w warunkach kształtowania się gospodarki rynkowej, w porównaniu z okresem gospodarki zarządzanej centralnie, spadła rola kredytu obrotowego w kształtowaniu nakładów na produkcję bieżącą i co się z tym wiąże poziomem produkcji i dochodów. Wyraża się to zmniejszonym odsetkiem gospodarstw zaciągających te kredyty i niższym ich udziale w finansowaniu zakupów środków obrotowych i usług. Przyczyny leżą głównie poza kredytem. Niska opłacalność produkcji rolnej, przy wysokiej stopie procentowej, zniechęcała do zaciągania kredytów, a występujące w tym okresie trudności ze zbytem produktów rolnych stawiały pod znakiem zapytania celowość zwiększania produkcji drogą wyższych nakładów z zakupu.

Wyniki dochodowe gospodarstw o różnym stopniu finansowania wydatków inwestycyjnych kredytem inwestycyjnym

W początkowym okresie kształtowania gospodarki rynkowej znaczenie kredytu inwestycyjnego dla badanych gospodarstw było niewielkie. Spośród nich tylko 2,8% zaciągnęło te kredyty w roku gospodarczym 1991/92. Niski, bo 4%, był też udział tych kredytów w finansowaniu wydatków inwestycyjnych. Istotny jest fakt, że 87%

Tabela 3.

Wyniki produkcyjne i dochodowe badanych gospodarstw w roku 1991/1992 w grupach według stopnia finansowania kredytem inwestycyjnym wydatków inwestycyjnych

Wyszczególnienie	Gospodarstwa finansujące kredytem wydatki inwestycyjne w stopniu:			Przeciętna w zbiorowości
	małym Grupa I	średnim Grupa II	dużym Grupa III	
Liczba gospodarstw	0	3	20	808
Wartość rolniczej. prod. towarowej brutto: [tys. zł]				
– na gospodarstwo		35 149	37 904	29 489
– na 1 ha UR		5 699	3 829	4 401
– na 1 j.p.s.r.		18 795	19 650	16 948
Prod. czysta brutto z działalności rol.: [tys. zł]				
– na gospodarstwo		22 398	17 122	19 166
– na 1 ha UR		3 613	1 729	2 861
– na 1 j.p.s.r.		11 978	8 876	11 015
Dochód brutto z działalności rolniczej: [tys. zł]				
– na gospodarstwo		19 089	7 611	15 389
– na 1 ha UR		3 079	769	2 297
– na 1 j.p.s.r.		10 208	3 946	8 844
Dochód: [tys. zł]				
– z pozarolniczej działalności gospodarczej		15 000	11 300	1 776
– z tytułu pracy poza gospodarstwem (płace, renty, emerytury, zasiłki, itp.)		27 667	32 043	22 221
– dyspozycyjny brutto		61 756	50 954	39 386
Kredyt inwestycyjny w roku 1991/92 [tys. zł]		22 333	17 775	523
Saldo kredytów w roku gosp. 1991/92 [tys. zł]		4 266	7 975	410
Zadłużenie na 30.06.1992 r. [tys. zł]		4 333	13 382	2 656
Zadłużenie na 30.06.1992 r./dochód dyspozycyjny brutto [%]		7,8	26,3	6,7
Zadłużenie na 30.06.1992 r./majątek produkcyjny brutto (bez ziemi) [%]		1,0	3,4	1,0

Źródło: Jak w tabeli 1.

gospodarstw korzystających z kredytów inwestycyjnych finansowało nim 50 i więcej procent wydatków inwestycyjnych.

Słabsze wyniki produkcyjne i wysokie odsetki od kredytów sprawiły, że przeciętny na gospodarstwo dochód brutto z działalności rolniczej był w gospodarstwach o wysokim stopniu finansowania kredytem wydatków inwestycyjnych 2-krotnie niższy, w porównaniu z przeciętnym w całej zbiorowości. W przeliczeniu na 1 ha UR lub jednostkę przeliczeniową siły roboczej różnice były większe, odpowiednio 3- i 2,2-krotnie.

Przeciętne gospodarstwo z grupy III osiągnęło, w porównaniu z podobnym w całej zbiorowości, kilkakrotnie (6,4 razy) wyższe dochody z pozarolniczej działalności gospodarczej i o kilkadziesiąt procent (44%) wyższe z tytułu pracy poza gospodarstwem (płace, renty, emerytury, zasiłki), toteż jego dochód dyspozycyjny brutto był wyższy o 29,4% od przeciętnego w całej zbiorowości. Należy podkreślić, że w gospodarstwach korzystających z kredytu inwestycyjnego udział dochodu brutto z działalności rolniczej w dochodzie dyspozycyjnym brutto był niski, wyniósł 14,9%, podczas gdy przeciętny w całej zbiorowości – 39,1%.

Wyniki dochodowe gospodarstw o różnym stopniu zadłużenia

W dniu 30.06.1992 r. zadłużonych było 17,6% badanych gospodarstw. Grupa gospodarstw mniej zadłużonych stanowiła 15,7% próby, natomiast odsetek gospodarstw wysoko zadłużonych wynosił 1,9%. Analiza zasobów czynników produkcji gospodarstw należących do poszczególnych grup wykazała, że gospodarstwa zadłużone, w porównaniu z niezadłużonymi, były znacznie lepiej wyposażone w czynniki produkcji. Różnice w wielkości poszczególnych zasobów wobec grupy gospodarstw nie zadłużonych sięgały kilkadziesiąt procent. Gdy natomiast porównamy grupę gospodarstw mniej zadłużonych, z grupą gospodarstw wysoko zadłużonych widzimy, że obszar gospodarstwa w obu tych grupach był zbliżony. Gospodarstwa mniej zadłużone, w porównaniu z wysoko zadłużonymi, były gorzej wyposażone w określone maszyny i urządzenia, ale stan ich budynków inwentarskich i mieszkalnych był lepszy, dysponowały też o około 10% niższymi zasobami siły roboczej. Pomimo lepszego wyposażenia w czynniki produkcji i wyższych nakładów środków obrotowych na 1 ha UR, gospodarstwa wysoko zadłużone osiągnęły niższe o kilkadziesiąt procent wyniki produkcyjne niż gospodarstwa mniej zadłużone i niezadłużone. Mogło to być spowodowane odmienną strukturą produkcji, innym czynnikiem mógł być krótszy, w porównaniu z innymi grupami, przeciętny okres kierowania gospodarstwem przez aktualnego kierownika i w związku z tym mniejsze doświadczenie. Kilkadziesięcioprocentowe różnice w wynikach produkcyjnych były tylko jedną z przyczyn wielokrotnej rozpiętości wartości podstawowych kategorii dochodów osiągniętych w badanych grupach (tab. 4).

Przeciętne gospodarstwo niezadłużone lub mniej zadłużone uzyskało dodatni dochód brutto z działalności rolniczej oraz dodatni dochód z pozarolniczej działalności gospodarczej. Natomiast w przeciętnym gospodarstwie o najwyższym stopniu zadłużenia dochód z działalności rolniczej był ujemny, a z działalności pozarolniczej dodatni. Należy podkreślić, że dochody z pracy poza gospodarstwem i dochody

Tabela 4.

Wyniki dochodowe badanych gospodarstw w roku 1991/1992 w grupach według stopnia zadłużenia (tys. zł)

Wyszczególnienie	Gospodarstwa niezadłużone	Gospodarstwa mniej zadłużone ^{1/}	Gospodarstwa wysoko zadłużone ^{2/}
	Grupa I	Grupa II	Grupa III
Liczba gospodarstw	666	127	15
Dochód brutto z działalności rolniczej:			
– na gospodarstwo	13 097	30 201	–8 259
– na 1 ha UR	2 220	2 932	–787
Dochód z pozarolniczej działalności gospodarczej rolnika i jego rodziny	1 737	1 827	3 066
Dochód z tytułu pracy poza gospodarstwem łącznie z dochodami socjalnymi	22 741	21 083	8 811
Dochód dyspozycyjny brutto	37 575	53 111	3 618
Wartość zaciągniętych kredytów	133	8 121	21 860
Saldo kredytów	–141	2 657	5 827
Zadłużenie na 1.07.1991 r.	151	5 788	28 733
Zadłużenie na 30.06.1992 r.	0	10 935	50 504
Zadłużenie na 30.06.1992 r./majątek produkcyjny netto [%]	0	0,027	0,131
Zadłużenie na 30.06.1992 r./dochód dyspozycyjny brutto [%]	0	0,210	14,0

^{1/}Gospodarstwa, których zadłużenie na 30.06.1992 r. było mniejsze lub równe ich dochodowi dyspozycyjnemu brutto osiągniętemu w roku gospodarczym 1991/92.

^{2/}Gospodarstwa, których zadłużenie na 30.06.1992 r. było większe od ich dochodu dyspozycyjnego brutto osiągniętego w roku gospodarczym 1991/92.

Źródło: Jak w tabeli 1.

socjalne (płace, renty, emerytury, zasiłki) były najwyższe w grupie I. Wynika to stąd, iż małe gospodarstwo o tradycyjnych kierunkach produkcji nie zapewnia dostatecznych środków utrzymania, dlatego też w tej grupie odnotowano najwyższy odsetek gospodarstw, w których członkowie rodziny (łącznie z kierownikiem gospodarstwa) pracowali poza nim. Również najwyższy przeciętny wiek kierownika gospodarstwa wskazuje, że w gospodarstwach domowych mogło być więcej osób pobierających emerytury (renty) i pracujące poza gospodarstwem dorosłe dzieci. Gospodarstwa należące do grupy II, mimo że znacznie większe obszarowo od gospodarstw z grupy I, osiągały dochody z tytułu pracy poza gospodarstwem oraz świadczenia socjalne niewiele niższe niż w grupie I. Natomiast w grupie III udział gospodarstw, których członkowie rodziny (łącznie z kierownikiem gospodarstw) uzyskiwali dochody z pracy poza gospodarstwem oraz świadczeń socjalnych był niski, toteż i dochody z tego tytułu również niskie.

Gorsze wyniki produkcyjne na 1 ha UR, niższe dochody z tytułu pracy poza gospodarstwem i świadczeń socjalnych, wyższe obciążenia z tytułu Funduszu Ubezpieczenia Społecznego Rolników (93,3% kierowników gospodarstw z tej grupy pracowało wyłącznie w gospodarstwie), najwyższe obciążenie odsetkami od zaciągniętych kredytów sprawiły, że dochód dyspozycyjny brutto gospodarstw wysoko zadłużonych był niższy 10,4 razy w stosunku do grupy I i 14,7 razy wobec grupy II.

Analiza poziomu i struktury konsumpcji i akumulacji w badanych grupach gospodarstw wykazała, że w wysokim stopniu zadłużone gospodarstwa od kilku lat starały się stworzyć podstawy rozwoju produkcji rolnej, poprzez zwiększanie obszaru, mechanizację i inwestycje budowlane. Wysoki poziom zadłużenia mógł być efektem finansowania kredytami tych inwestycji. Relatywnie, wobec pozostałych grup gospodarstw, słabe wyposażenie w trwałe dobra konsumpcyjne wskazuje również, że priorytetem w tych gospodarstwach były inwestycje.

Relacja zadłużenia do dochodu wskazuje, z ilu lat dochód należy przeznaczyć na pokrycie zadłużenia. W Polsce na dzień 31.12.1992 r. zadłużenie gospodarstw indywidualnych z tytułu kredytów krótkoterminowych (do 1 roku) stanowiło 65,8% ich zadłużenia [*Rocznik Statystyczny* GUS]. Kilkudziesięcioprocentowe odsetki (w roku 1991/1992 w granicach 72–56%) obciążały znacznie koszty i w rezultacie zmniejszały dochody. Przy krótkoterminowym kredycie wysokość relacji zadłużenie do dochodu dyspozycyjnego brutto, nawet znacznie mniejsza od jedności, może oznaczać, także dla dobrze prosperujących gospodarstw, duży wysiłek finansowy i brak środków nie tylko na akumulację, ale też podstawową konsumpcję. Dla grupy II ta relacja była niska, a dla grupy III bardzo duża, wynosząca 14 i oznaczająca zupełną niezdolność do spłacenia rat z dochodu. Znaczny odsetek gospodarstw tej grupy jednak inwestował, czyli dysponował jakimś źródłem finansowania. Były to kredyty, być może oszczędności lub pomoc rodziny, ewentualnie niespłacanie rat.

Z punktu widzenia zabezpieczenia interesów banków istotna jest relacja zadłużenia do majątku produkcyjnego. W obu grupach gospodarstw zadłużonych rezygnacja z niewielkiej części majątku produkcyjnego lub ziemi wystarczałaby aby uregulować zadłużenie. W praktyce nie jest to takie jednoznaczne, gdyż nie każdy składnik majątku można przeznaczyć na sprzedaż (np. budynki) i nie każdy znalazłby nabywców, a pozbycie się najbardziej atrakcyjnych maszyn mogłoby znacznie utrudnić sprawne funkcjonowanie gospodarstwa. Kierownicy gospodarstw wysoko zadłużonych dostrzegali zagrożenia dla swego gospodarstwa (91,7% gospodarstw widzących zagrożenia) głównie w skutkach działania mechanizmu rynkowego (spadek opłacalności, niekorzystne relacje cen itp.), a nie w wysokim zadłużeniu. Tylko 6,7% rolników tej grupy, mających opinie o tym, co rząd powinien zrobić dla rolnictwa, wskazywało na konieczność oddłużenia i restrukturyzacji gospodarstw przez państwo.

Podsumowanie

1. Badania wykazały, że istnieje dodatni związek między częstotliwością korzystania z kredytów a wyposażeniem gospodarstwa w czynniki produkcji, wynikami produkcyjnymi i finansowymi. Gospodarstwa systematycznie korzystające z kredytów osiągnęły, w porównaniu z gospodarstwami z innych grup, wyższe dochody z działalności rolniczej zarówno w przeliczeniu na gospodarstwo, jak i na 1 ha UR. Również dochody z działalności pozarolniczej były w tej grupie dużo wyższe niż w pozostałych. W efekcie przeciętny dochód dyspozycyjny w grupie gospodarstw systematycznie korzystających z kredytów był o kilkadziesiąt procent wyższy w stosunku do grupy gospodarstw nie korzystających z kredytów i o kilkanaście procent wyższy niż w grupie gospodarstw sporadycznie korzystających z tej możliwości finansowania wydatków.

2. W badanym okresie znaczenie kredytów oceniane odsetkiem gospodarstw zaciągających kredyty lub udziałem w finansowaniu zakupów środków obrotowych czy inwestycyjnych było niewielkie. Charakterystyczne jest to, że kredyty obrotowe zaciągaly gospodarstwa, w których działalność rolnicza była podstawowym źródłem dochodów, a inwestycyjne te, w których dominowały dochody spoza rolnictwa.

3. Z badań wynika, że istnieje związek między stopniem korzystania z kredytów obrotowych a kierunkami produkcji rolniczej, wynikami produkcyjnymi i dochodowymi. Należy podkreślić, że w ówczesnych warunkach najkorzystniejsze wyniki dochodowe uzyskały gospodarstwa w średnim stopniu finansujące kredytem zakupy środków obrotowych i usług.

4. Poziom zadłużenia badanych gospodarstw oceniany różnymi wskaźnikami był niski. Potwierdza to niewielką rolę kredytów rolniczych w kształtowaniu ekonomiki badanych gospodarstw w tym i dochodów. Świadczy też, że zadłużenie nie było istotnym problemem w badanej zbiorowości, co nie wyklucza faktu, że pojedyncze gospodarstwa mogły mieć trudności z bieżącą spłatą rat i odsetek.

Literatura:

- DANIŁOWSKA A., 1994: *Ekonomika gospodarstw chłopskich korzystających z kredytu w warunkach gospodarki rynkowej*. [w:] *Procesy dostosowawcze w rolnictwie chłopskim do gospodarki rynkowej*. Grant nr 1-1132-91-01, Katedra Ekonomiki Rolnictwa SGGW, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- GBURCZYK S., KLANK L., WIŚNIEWSKI L., 1990: *System kredytowy*. [w:] *Ekonomiczne instrumenty sterowania gospodarką żywnościową (synteza)*. Wyniki badań. Centralny Problem Badań Podstawowych 1006 nt. Kierunki i czynniki rozwoju rolnictwa, pod red. A. Wosia, IERiGŻ, Warszawa.
- KLANK L., 1988: *Zadłużenie gospodarstw indywidualnych*. *Wiś Współczesna* nr 9.
- KOZIOŁ Z., STAŃKO S., 1994: *Wybrane elementy metody badań w 1992 r.* [w:] *Procesy dostosowawcze w rolnictwie chłopskim do gospodarki rynkowej*. Grant nr 1-1132-91-01. Katedra Ekonomiki Rolnictwa SGGW, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.

PIETREWICZ M., 1992: Kredyt jako instrument polityki rolnej. [w:] Materiały pokonferencyjne, Konferencja G-24 nt. „Przekształcenia polskiego rolnictwa”, 29–30.09.1992 r., Ministerstwo Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa.

Role of Credits in Creating Farmers Income

Abstract

In 1990–1992 only about 22 per cent of surveyed agricultural holdings utilized some kind of credits, at the same time, the rest of family farms did not find credits of any importance. There is evidence to suggest a strong mutual relations between the frequency of using credits and the level of received income.

The research presented the following findings:

- Farms, in which farming accounted for the main source of income, preferred operating credits;
- Farms, in which income was earned outside agriculture, utilized investment credits.

Based on the above findings and on other evidence it was concluded, that agricultural holdings using moderate level of credits for purchasing inventories and services, received the best financial results.

Low level of indebtedness in relation to gross disposable income in the surveyed farms suggests, that debt service was not a significant problem. This is not to say, that individual agricultural holdings did not have problems with current loan payments of both interest and instalment.

Sytuacja finansowa gospodarstw prowadzących rachunkowość rolną w latach 1994–1995

Wprowadzenie

Zmiana ustroju gospodarczego w Polsce, polegająca na przejściu od gospodarki centralnie planowanej do gospodarki rynkowej, spowodowała istotne zwiększenie roli pieniądza i rynku w funkcjonowaniu jednostek gospodarczych. Spowodowała również zwiększenie ryzyka i niepewności w procesie zarządzania. Czynniki te nadały wysoką rangę zagadnieniom ekonomiczno-finansowym w zarządzaniu i ocenie indywidualnych gospodarstw rolniczych. Z tego powodu opis sytuacji gospodarstwa za pomocą kategorii ilościowych powinien być uzupełniany rachunkami finansowymi. Aby pełniej poznać sytuację finansową gospodarstw, konieczne jest posiadanie sprawozdań finansowych, które powinny umożliwić ocenę kondycji i analizę uzyskiwanych wyników. Do sprawozdań tych zalicza się:

- 1) bilans majątkowy z analizą wskaźnikową bilansu,
- 2) rachunek wyników,
- 3) rachunek przepływów pieniężnych.

Aby dokonać oceny według wyżej przedstawionych elementów, konieczne jest prowadzenie w gospodarstwie rachunkowości. Jest ona pomocna w uzyskiwaniu dokładnych danych liczbowych wykorzystywanych do sprawozdań (analiza).

Celem opracowania jest przedstawienie sytuacji ekonomiczno-finansowej w gospodarstwach prowadzących rachunkowość rolną na zlecenie Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej w 1994 i 1995 roku. Badana zbiorowość obejmuje 375 gospodarstw [Goraj i inni, 1995]. Dokonane to będzie za pomocą bilansu majątkowego oraz analizy wskaźnikowej bilansu. Tak więc obliczane będą wskaźniki płynności, rentowności i zadłużenia w różnych grupach obszarowych gospodarstw. Będą to następujące grupy gospodarstw: do 3 ha UR, 3–7 ha, 7–10 ha, 10–15 ha, powyżej 15 ha. Podjęta zostanie również próba określenia opłaty za użytkowane przez badane gospodarstwa czynniki produkcji: pracę, ziemię i kapitał.

Bilans majątkowy – podstawowe źródło informacji o składnikach majątkowych i źródłach jego finansowania

Wyżej zadeklarowany cel zamierza się osiągnąć przeprowadzając analizę wyposażenia gospodarstw w składniki majątkowe (aktywa) oraz sposobów ich finansowania (pasywa). W tabeli 1 przedstawiono bilans majątkowy sporządzony na dzień 31.12.1994 roku i na 31.12.1995 roku oraz strukturę poszczególnych jego elementów.

Jak wynika z liczb zawartych w tabeli 1 dotyczących 1994 roku, podstawowym składnikiem majątku gospodarstwa był rzeczowy majątek trwały. Stanowił on we wszystkich grupach obszarowych około 90%. Jedynie w gospodarstwach o powierzchni powyżej 15 ha rzeczowy majątek trwały stanowił 86,43% wartości aktywów. Natomiast jeżeli chodzi o strukturę rzeczowego majątku trwałego, to największy udział stanowią budynki gospodarcze i budynki mieszkalne. Należy jeszcze zwrócić uwagę, że w gospodarstwach najmniejszych, tj. do 3 ha i 3–7 ha, udział budynków mieszkalnych był zdecydowanie wyższy w stosunku do budynków gospodarczych (odpowiednio o 16,29% i 5,78%), w gospodarstwach z grupy 7–10 ha różnica ta była nieznaczna, natomiast w gospodarstwach większych udział budynków gospodarczych był większy niż budynków mieszkalnych. Można więc stwierdzić, że wraz ze wzrostem powierzchni gospodarstwa zwiększał się udział budynków gospodarczych w strukturze rzeczowego majątku trwałego.

Drugim podstawowym składnikiem rzeczowego majątku trwałego jest ziemia. W tym przypadku można zauważyć, że wraz ze wzrostem powierzchni gospodarstwa wzrastał udział ziemi w rzeczowym majątku gospodarstwa. Taka sytuacja wystąpiła także w przypadku maszyn i urządzeń.

Jednym z głównych składników majątku trwałego było stado podstawowe (przed 1994 r. zaliczane było do obrotowych składników majątku). Stanowi ono około 3% wartości rzeczowego majątku.

W 1995 roku następuje dalszy wzrost wartości w porównaniu do 1994 roku. Największy wzrost udziału stada podstawowego obserwuje się w gospodarstwach o większym obszarze, tj. od 10 ha, gdzie wynosił on ponad 20%. Jedynie w gospodarstwach do 3 ha nie zaobserwowano żadnych zmian w udziale wartości stada podstawowego w rzeczowych składnikach majątku.

Drugim składnikiem majątku gospodarstwa był majątek obrotowy, stanowiący około 11% (jedynie gospodarstwa największe mają wyższy udział majątku obrotowego w aktywach gospodarstwa – 13,15%). Głównymi elementami składników obrotowych są inwentarz żywy (stado obrotowe) oraz zapasy produktów pochodzenia rolniczego. Ujmując łącznie te dwa elementy można stwierdzić, że wraz ze zwiększaniem się powierzchni gospodarstwa wzrasta udział inwentarza i zapasów produktów rolniczych w majątku obrotowym ogółem. Jednak nie ma zasadniczo dużych rozpiętości w strukturze (około 30% inwentarza i około 35% zapasów).

Tabela 1.

Bilans majątkowy na koniec 1994 i 1995 roku oraz struktura aktywów i pasywów

	Stan aktywów i pasywów na 31.12.1994					Stan aktywów i pasywów na 31.12.1995				
	do 3 ha	3–7 ha	7–10ha	10–15 ha	> 15 ha	do 3 ha	3–7 ha	7–10ha	10–15 ha	> 15 ha
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
aktywa ogółem	43 990	87 634	115 726	145 183	215 471	51 726	102 121	134 446	169 816	254 912
rzeczowy majątek trwały	38 886	78 799	103 260	127 772	186 226	45 708	91 937	120 114	148 965	218 743
finansowy majątek trwały	144	460	572	923	907	278	678	695	1 531	1 435
majątek obrotowy	4 960	8 375	11 894	16 488	28 338	5 740	9 506	13 637	19 320	34 734
pasywa ogółem	43 990	87 634	115 726	145 183	215 471	51 726	102 121	134 446	169 816	254 912
kapitał własny	43 887	87 233	115 187	144 163	211 472	51 511	101 610	133 752	168 139	250 136
z tego dochód rolniczy	1 623,2	3 189,6	4 201,8	7 064,7	11 018,9	2 598	5 743	7 236	10 986	17 758
zobowiązania										
długoterminowe	0	158	103	288	2 184	41	162	238	932	2 558
zobowiązania										
krótkoterminowe	103	243	436	732	1 815	174	349	456	745	2 218
	Struktura aktywów i pasywów w 1994					Struktura aktywów i pasywów w 1995				
	do 3 ha	3–7	7–10	10–15	> 15	do 3	3–7	7–10	10–15	> 15
aktywa	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
rzeczowy majątek trwały	88,40	89,92	89,23	88,01	86,43	88,37	90,03	89,34	87,72	85,81
w tym: ziemia	10,26	11,69	15,02	16,90	19,56	8,53	10,14	12,97	14,76	17,20
melioracje	0,44	0,64	1,01	0,89	1,19	0,42	0,59	0,99	0,87	1,15
sady i plantacje wieloletnie	0,50	1,03	0,39	0,33	0,22	0,49	1,01	0,38	0,30	0,20
las	2,64	5,74	4,16	3,44	3,09	2,41	5,09	3,88	3,15	2,76
budynki gospodarcze	28,17	28,10	28,30	28,83	26,93	28,49	28,64	29,00	29,86	27,89
budynki mieszkalne	44,46	33,88	28,40	25,50	20,02	45,36	35,15	29,52	26,64	20,69
pozostałe budynki	0,16	0,00	0,06	0,00	0,00	0,16	0,00	0,07	0,00	0,01
środki transportu	5,71	8,36	9,55	10,20	12,85	6,61	8,58	9,81	10,34	13,31
maszyny i urządzenia	4,65	7,39	10,19	10,38	12,73	4,50	7,48	10,32	10,36	13,07
stado podstawowe	3,01	3,17	2,91	3,54	3,42	3,01	3,33	3,06	3,73	3,73

cd. tabeli 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
finansowy majątek trwały	0,33	0,52	0,49	0,64	0,42	0,54	0,66	0,52	0,90	0,56
majątek obrotowy	11,28	9,56	10,28	11,36	13,15	11,10	9,31	10,14	11,38	13,63
w tym: stado obrotowe	21,69	26,94	29,55	33,99	33,89	15,94	22,87	25,03	30,40	31,70
zapasy pochodzenia rolniczego	30,99	35,52	36,14	36,13	37,36	26,97	32,98	34,87	35,13	36,55
zapasy pochodzenia nierolniczego	9,64	10,78	9,30	10,46	11,15	12,30	8,75	8,81	8,96	8,57
należności i przedpłaty	2,40	3,18	2,55	2,85	2,97	1,52	2,83	2,65	3,39	3,77
środki pieniężne										
w bankach	4,33	4,67	5,61	4,74	3,38	6,10	6,13	5,93	6,02	5,33
gotówka w kasie	30,95	18,91	16,86	11,83	11,24	37,18	26,44	22,70	16,11	14,08
pasywa	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
kapitał własny	99,77	99,54	99,53	99,30	98,14	99,58	99,50	99,48	99,01	98,13
z tego: dochód rolniczy	3,70	3,66	3,65	4,90	5,21	5,0	5,65	5,41	6,53	7,10
zobowiązania										
długoterminowe	0,00	0,18	0,09	0,20	1,01	0,08	0,16	0,18	0,55	1,00
zobowiązania										
krótkoterminowe	0,23	0,28	0,38	0,50	0,84	0,34	0,34	0,34	0,44	0,87

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych IERiGŻ (5,6).

Interesujące wydaje się to, że w przypadku gotówki (kasa) występuje tendencja odwrotna, tzn. im większe gospodarstwo, tym mniejszy jest jej udział w majątku obrotowym.

Analizując źródła finansowania majątku stwierdza się, że podstawę stanowił kapitał własny (jest to pozytywny objaw); w nieznacznym stopniu majątek gospodarstw jest finansowany z wykorzystaniem obcych źródeł. Udział dochodu rolniczego w kapitale własnym w roku 1994 wynosił w gospodarstwach 3,7% i malał wraz ze wzrostem powierzchni (najniższy udział wykazywały gospodarstwa z przedziału 7–10 ha – 3,65%), natomiast począwszy od gospodarstw powyżej 10 ha następował wzrost udziału dochodu rolniczego w kapitale własnym. Wynosił on około 5%.

W gospodarstwach większych udział kredytów jest większy niż w gospodarstwach mniejszych obszarowo. Udział kredytów długoterminowych jest wyższy w gospodarstwach o większej powierzchni. Natomiast gospodarstwa mniejsze korzystają częściej z kredytów krótkoterminowych. Wynika to z faktu, że są to kredyty nawozowe, suszowe, czyli niezbędne do prowadzenia działalności rolniczej.

Analizując dane liczbowe podane w tabeli 1 dotyczące roku 1995 można zauważyć podobieństwa do odpowiadających im danych w roku 1994. Podobnie jak poprzednio, głównym elementem aktywów był rzeczowy majątek trwały. Stanowił on około 90% wartości aktywów ogółem. W porównaniu do roku poprzedniego nastąpił niewielki spadek tego udziału prawie we wszystkich grupach obszarowych (wyjątek stanowią gospodarstwa od 7 do 10 ha, gdzie nastąpił wzrost tego udziału). Sytuacja taka spowodowana była spadkiem udziału wartości ziemi w rzeczowych składnikach majątku trwałego. Pozostałe liczby i zmiany przy porównaniu z rokiem poprzednim są podobne. W strukturze pasywów również sytuacja była podobna jak w roku 1994. Podobnie jak poprzednio głównym składnikiem pasywów był kapitał własny, który stanowił 99% pasywów. Można jednak zaobserwować wzrost udziału dochodu rolniczego w kapitale własnym (średnio o około 2%, tylko w grupie gospodarstw do 3 ha o prawie 1,4%).

Różnicę między 1995 a 1994 rokiem można dostrzec analizując udział zobowiązań w pasywach ogółem. Udział długoterminowych zobowiązań powiększał się (szczególnie w gospodarstwach większych), jednak nie był to wzrost znaczny. Jeżeli chodzi o udział zobowiązań krótkoterminowych to nastąpił ich wzrost w gospodarstwach o mniejszych powierzchniach, natomiast w większych nastąpił ich spadek w strukturze pasywów.

Z wyżej wymienionych liczb wynika, że jeżeli chodzi o wartość majątku gospodarstw, to nastąpił nieznaczny spadek udziału rzeczowego majątku trwałego w aktywach ogółem (spadek większy w gospodarstwach powyżej 10 ha). Natomiast jeżeli chodzi o źródła finansowania aktywów, to podstawę stanowił kapitał własny. Świadczyć to może o korzystnej sytuacji w analizowanych gospodarstwach.

Kryteria oceny finansowej gospodarstw rolniczych

Do oceny kondycji finansowej służą różne wskaźniki. Najczęściej wyróżnia się cztery obszary analizy wskaźnikowej służące ocenie:

- płynności,
- zadłużenia,
- rentowności¹.

W opracowaniu dokonano oceny gospodarstw wykorzystując miary płynności, zadłużenia i rentowności na podstawie danych zawartych w bilansach z 1994 i 1995 roku.

Miary płynności

Płynność może być analizowana ze strukturalnego i operacyjnego punktu widzenia. Płynność strukturalna odnosi się do miar bilansu i ukazuje relacje między aktywami i zobowiązaniami. Płynność operacyjna natomiast odnosi się do miar przepływów pieniężnych. Płynność przedsiębiorstwa jest powiązana z jej pozycją w zakresie przepływów strumieni pieniężnych. Toteż analiza płynności finansowej może być prowadzona na podstawie:

1) strumieni przepływów środków pieniężnych w okresie, za który sporządzono rachunek wyników;

2) stanów w zakresie środków obrotowych i zobowiązań płatniczych (początek i koniec okresu sprawozdawczego) [Sierpińska, Jachna, 1994].

W opracowaniu wykorzystana będzie analiza płynności na podstawie stanów aktywów obrotowych oraz zobowiązań wynikających z bilansów majątkowych.

Pierwszą miarą płynności jest *kapitał zaangażowany*. Jego wartość określa się na podstawie danych zawartych w bilansie. Jest on obliczany jako różnica między aktywami bieżącymi (obrotowymi) a zobowiązaniami bieżącymi (krótkoterminowymi). Uzyskana w ten sposób wartość jest wyrażona w wielkościach bezwzględnych, dlatego nie jest to najlepszy wskaźnik do porównywania gospodarstw o różnym potencjale produkcyjnym. Im większe gospodarstwo, tym wartość kapitału zaangażowanego będzie wyższa.

Następną miarą płynności jest *wskaźnik bieżącej płynności finansowej*. Jest to miara powszechnie używana do wyrażania związku między aktywami bieżącymi

¹Płynność określa zdolność gospodarstwa do rolniczego wywiązywania się ze zobowiązań w należnym czasie ich uregulowania, bez zakłóceń w normalnym funkcjonowaniu gospodarstwa.

Zadłużenie określa zdolność gospodarstwa do zwrotu wszelkich zadłużeń w przypadku sprzedaży wszystkich aktywów znajdujących się w zarządzie gospodarstwa [Kulawik, 1995].

Rentowność określa zdolność gospodarstwa do przynoszenia zysku przez jednostkę gospodarczą oraz jakość zarządzania [Kondraszuk, 1994].

i zobowiązaniami bieżącymi. Jest to wskaźnik relacji w odróżnieniu od poprzedniej miary. Większa jego wartość oznacza wyższą płynność gospodarstwa. Dzięki temu, że jest on miarą relacji może być wykorzystywany do porównań gospodarstw o różnym potencjale produkcyjnym.

Kolejną miarą płynności jest *wskaźnik płynności – szybki*. Określa on zdolność szybkiego pokrycia zapotrzebowania na kapitał pracujący. Jako „szybkie” aktywa potraktowano należności i przedpłaty, środki pieniężne w bankach oraz gotówkę w kasie. Są to aktywa, które w przypadku potrzeby natychmiastowego pokrywania zobowiązań (czy innych wydatków nieplanowych) można łatwo upłynnić [Kulawik, 1995].

W tabeli 2 zostały przedstawione liczby charakteryzujące wyżej wymienione miary.

Tabela 2.

Miary płynności według grup obszarowych w 1994 i 1995 roku

	Grupy gospodarstw				
	do 3 ha	3–7 ha	7–10 ha	10–15 ha	pow. 15 ha
Kapitał pracujący (1994)	4 857	8 132	11 458	15 756	26 523
Kapitał pracujący (1995)	5 566	9 157	13 181	18 575	32 516
Wskaźnik bieżący (1994)	48,16	34,47	27,28	22,52	15,61
Wskaźnik bieżący (1995)	32,99	27,24	29,91	25,93	15,66
Wskaźnik szybki (1994)	18,15	9,22	6,82	4,37	2,75
Wskaźnik szybki (1995)	14,78	9,64	9,36	6,62	3,63

Źródło: Opracowanie własne.

Jak wynika z liczb zawartych w tabeli 2, wszystkie wskaźniki płynności są na wysokim poziomie. Kapitał pracujący wzrastał wprost proporcjonalnie do powierzchni oraz w porównaniu do roku poprzedniego, tzn. 1994. Wskaźniki wskazujące na relacje, tj. wskaźnik bieżący i szybki, malały wraz ze zwiększaniem się powierzchni analizowanych gospodarstw oraz wzrastały w 1995 roku w porównaniu z rokiem 1994. Jedynie w gospodarstwach do 3 ha i 3–7 ha wskaźnik bieżący uległ zmniejszeniu w kolejnym roku. W gospodarstwach najmniejszych wskaźnik szybki również zmniejsza się w 1995 roku w porównaniu z poprzednim z 18,15 do 14,78. Wynika to z faktu, że w tej grupie obszarowej nastąpił niewielki wzrost zobowiązań krótkoterminowych. Jednak mimo niewielkiego spadku wartości wskaźników płynności, są one na wysokim poziomie. Za korzystne uważane są wskaźniki na poziomie 1,2–2 (wsk. bieżącej płynności) oraz 1 (wsk. szybkiej płynności) [Sierpińska, 1994]. W rolnictwie mogą być nieco wyższe ze względu na długi cykl produkcyjny i konieczność gromadzenia zapasów środków produkcji (przy wskaźniku bieżącej płynności). Zbyt wysoka jednak wartość tego wskaźnika jest niepokojąca ze względu na dużą ilość środków zamrożonych w przedsiębiorstwie.

Miary zadłużenia

Ocena stopnia zadłużenia gospodarstw dokonywana jest na podstawie dwóch grup wskaźników:

- 1) poziomu zadłużenia,
- 2) zdolności do obsługi zadłużenia.

W odróżnieniu od płynności, zadłużenie odnosi się do trwałych i bieżących aktywów gospodarstwa oraz jego długo- i krótkoterminowych zobowiązań. Na tej podstawie określa się, co by się stało po upłynięciu wszystkich aktywów i spłaceniu wszystkich zobowiązań ciążących na gospodarstwie. Najbardziej bezpośrednią miarą wypłacalności jest *kapitał własny*, obliczony po dokonaniu wyceny aktywów gospodarstwa według bieżących cen rynkowych. Podobnie jak w przypadku kapitału pracującego, jest to wartość bezwzględna i zależy bezpośrednio od wielkości gospodarstwa. Z tego powodu miara ta nie jest przydatna do porównywania różnej wielkości gospodarstw. W związku z tym w analizach porównawczych stosuje się miary relacji, określające stosunek wartości zobowiązań do wartości aktywów lub kapitału własnego. W powszechnym użyciu znajdują zastosowanie trzy relacje określające wypłacalność finansową gospodarstwa. Są to: wskaźnik udziału obcego kapitału, relacja zobowiązań do kapitału własnego i wskaźnik własności.

Wskaźnik udziału kapitału własnego wskazuje, jaką część wartości aktywów gospodarstwa rolnego stanowi jego kapitał własny. Miara ta jest sposobem wyrażania ryzyka finansowego, na jakie jest wystawione gospodarstwo rolne.

Wskaźnik zadłużenia ogółem jest drugą, często stosowaną miarą zadłużenia. Określany jest również pojęciem wskaźnika dźwigni. Odzwierciedla on stosunek zadłużenia do kapitału własnego. Wskaźnik ten nie powinien przekraczać poziomu 50%, gdy jest wyższy – ujawnia wzrost ryzyka w finansowaniu jednostki.

Trzecią miarą zadłużenia gospodarstwa jest *wskaźnik finansowania kapitałem*, określany także terminem pokrycia aktywów. Wskaźnik ten odzwierciedla udział kapitału własnego w finansowaniu aktywów gospodarstwa.

W tabeli 3 przedstawione są liczby obrazujące relacje wartości zobowiązań do aktywów i kapitału własnego oraz przedstawione są liczby obrazujące miary zadłużenia.

Jak wynika z liczb zawartych w tabeli 3, wartość kapitału własnego wyrażonego w liczbach bezwzględnych zwiększała się wraz ze wzrostem powierzchni gospodarstw oraz w latach. Wskaźnik wzrostu jego wartości w stosunku do 1994 r. nie wykazuje zasadniczo dużych różnic.

Jeżeli chodzi o wskaźniki zadłużenia, to trudno zaobserwować jakąkolwiek tendencję. Z liczb jednak wynika, że największy wzrost wystąpił w gospodarstwach najmniejszych (+78) oraz w gospodarstwach o powierzchni 10–15 ha (+41), natomiast w pozostałych grupach obszarowych wzrost wskaźnika wahał się od +1 w

Tabela 3.
Miary wypłacalności

	Grupy gospodarstw				
	do 3 ha	3–7 ha	7–10 ha	10–15 ha	pow. 15 ha
Kapitał własny (1994)	43 887	87 233	115 187	144 163	211 472
Kapitał własny (1995)	51 511	101 610	133 752	168 139	250 136
Wskaźnik zmian (rok 1994=100)	117	116	116	117	118
Wskaźnik zadłużenia ogółem (1994)	0,23	0,46	0,47	0,7	1,85
Wskaźnik zadłużenia ogółem (1995)	0,41	0,50	0,52	0,99	1,87
Wskaźnik zmian (rok 1994=100)	178	109	110	141	101
Wskaźnik finansowania kapitałem (1994)	99,77	99,54	99,53	99,30	98,14
Wskaźnik finansowania kapitałem (1995)	99,58	99,50	99,48	99,01	98,13
Wskaźnik zmian (rok 1994=100)	99	100	100	99	100

Źródło: Opracowanie własne.

gospodarstwach największych tj. powyżej 15 ha, do około +10 w gospodarstwach z grup obszarowych 7–10 ha i 10–15 ha.

Wskaźnik finansowania kapitałem we wszystkich przypadkach zbliżony był do 100%, czyli majątek gospodarstw pochodził z własnych źródeł. Jeżeli chodzi o zmianę wartości tego wskaźnika, to nie wystąpiły zmiany jego wartości w 1995 roku w stosunku do roku poprzedniego.

Miary rentowności

Można wyróżnić 3 aspekty rentowności:

- rentowność sprzedaży (rentowność handlowa),
- rentowność majątku (rentowność ekonomiczna),
- rentowność zaangażowanych kapitałów (rentowność finansowa).

Ponieważ w opracowaniu skupiono się na analizie bilansu, więc będzie obliczona rentowność ekonomiczna oraz finansowa.

Rentowność wyraża stosunek zysku netto do aktywów (rentowność ekonomiczna) lub kapitału własnego (rentowność finansowa). Ponieważ w gospodarstwach rodzinnych taka kategoria wynikowa nie występuje, więc do obliczeń będzie wykorzystany dochód rolniczy.

Drugą miarą rentowności jest *wskaźnik rentowności aktywów* gospodarstwa rolnego. Relacja ta określa stopę zwrotu z aktywów gospodarstwa. Wielkość tego wskaźnika powinna być wyższa niż zapłacona stopa odsetek od pożyczonych środków obcych. Jeżeli odsetki płacone od kapitałów obcych są niższe od poziomu rentowności majątku, oznacza to, że przedsiębiorstwo osiąga dodatkowe korzyści, które znajdują odzwierciedlenie we wzroście kapitałów własnych. Korzyści, jakie można uzyskać w rezultacie efektywniejszego wykorzystania kapitałów obcych, określa się dźwignią finansową. Dźwignię tę wyraża różnica między poziomem wskaźnika rentowności kapitału własnego a wskaźnika rentowności majątku [Bednarski, 1994].

Trzecią miarą rentowności jest *wskaźnik rentowności kapitału własnego*. Wskaźnik ten określa stopę zwrotu z kapitału rolnika zaangażowanego w gospodarstwo rolne. Jeżeli wskaźnik ten jest niższy od wskaźnika rentowności aktywów, oznacza to, że gospodarstwo płaci więcej odsetek od pożyczonych pieniędzy. W tabeli 4 przedstawiono miary rentowności w analizowanych grupach obszarowych w 1994 i 1995 roku.

Jak wynika z liczb zawartych w tabeli 4, dochód rolniczy liczony w liczbach bezwzględnych zwiększał się wraz ze wzrostem powierzchni gospodarstw oraz w latach. Największy wzrost wartości dochodu rolniczego nastąpił w gospodarstwach w grupie obszarowej 3–7 ha (około 180%) oraz w gospodarstwach 7–10 ha (o 172%). W pozostałych grupach gospodarstw wskaźnik wzrostu wahał się w granicach 155–160%.

Tabela 4.
Miary rentowności gospodarstwa

	Grupy gospodarstw				
	do 3 ha	3–7 ha	7–10 ha	10–15 ha	pow. 15 ha
Dochód rolniczy 1994 w zł	1 623,20	3 189,60	4 201,80	7 064,70	11 018,90
Dochód rolniczy 1995 w zł	2 598,00	5 743,00	7 236,00	10 986,00	17 758,00
Wskaźnik zmian (rok 1994=100)	160,05	180,05	172,21	155,51	161,16
Wsk. rentowności aktywów 1994 (%)	3,69	3,64	3,63	4,87	5,11
Wsk. rentowności aktywów 1995 (%)	5,02	5,62	5,38	6,47	6,97
Wskaźnik zmian (rok 1994=100)	136,12	154,51	148,23	132,95	136,22
Wsk. rentowności kapitału 1994 (%)	3,70	3,66	3,65	4,90	5,21
Wsk. rentowności kapitału 1995 (%)	5,04	5,65	5,41	6,53	7,10
Wskaźnik zmian (rok 1994=100)	136,37	154,58	148,31	133,33	136,25

Źródło: Obliczenia własne.

Jeżeli chodzi o dwa pozostałe wskaźniki, tj. wskaźnik rentowności aktywów i rentowności kapitału, są one bardzo zbliżone w odpowiednich grupach obszarowych w obu analizowanych latach. W gospodarstwach o większym obszarze wskaźniki są wyższe (wynoszą ponad 6%) od tych, które występują w mniejszych (około 3,6%). W roku 1995 w porównaniu do poprzedniego nastąpił nieznaczny wzrost wartości wskaźników. Jedynie w gospodarstwach o największej powierzchni przekroczył on poziom 7%, w pozostałych wahał się od 5 do 6,5%.

Wskaźniki rentowności aktywów i kapitału są znacznie niższe od stopy procentowej oferowanej przez banki udzielające kredytów (szczególnie w gospodarstwach najmniejszych). Jeżeli gospodarstwa korzystały z kredytów preferencyjnych, których stopa procentowa wynosi około 5%, to można stwierdzić, że gospodarstwa większe wykorzystywały wspomagające działanie dźwigni finansowej.

Opłata czynników produkcji (ziemi, pracy i kapitału)

Wydaje się, że bardzo ważną sprawą jest odpowiedź na pytanie: czy wystarczy dochodu rolniczego na opłatę ziemi, pracy oraz kapitału? To pytanie pociąga za sobą następne: czy wszystkie gospodarstwa wypracowują dochód rolniczy na takim poziomie, aby opłacić korzystanie z czynników produkcji? Pracownicy IERiGŻ [Józwiak, 1997] podejmowali próby określenia opłaty za czynniki produkcji, ale wychodząc od ustalenia, jaka skala produkcji zapewni opłatę wszystkich czynników.

Opierając się na danych przedstawionych wcześniej oraz na pewnych założeniach dokonano oceny, które gospodarstwa i w jakim stopniu są w stanie opłacić czynniki produkcji. Obliczenia zostały przeprowadzone na podstawie poniższych założeń:

- opłatę ziemi ustalono na poziomie równowartości 2 dt pszenicy za 1 ha UR oraz ceny urzędowej pszenicy w I i II półroczu 1994, która wynosiła 24,94 zł, oraz w I i II półroczu 1995 roku – 35,57 zł,

- opłatę kapitału obliczono przyjmując 5-procentową stopę (przy 6% stopie nawet gospodarstwa będące w grupach o największej powierzchni wykazują niedobór dochodu rolniczego na opłatę kapitału),

- opłatę pracy rolnika stanowi pozostała po opłaceniu pozostałych czynników produkcji część dochodu rolniczego; jako podstawę obliczeń przyjęto przeciętne wynagrodzenie netto 1 pełnozatrudnionego w przemyśle. Według danych GUS [*Rocznik Statystyczny*, 1996] w 1994 roku średnia miesięczna płaca w przemyśle wynosiła 481,38 zł, co stanowi 3,00 zł za 1 godzinę pracy w przemyśle (pełnozatrudniony to pracujący 180 godzin w roku), w 1995 roku przeciętna płaca netto wynosiła 630,07 zł, co stanowi 3,94 zł za godzinę (przy takich samych założeniach jak wyżej). Do obliczeń została przyjęta opłata za godzinę pracy, pojawiają się

bowiem trudności z ustaleniem liczby pełnozatrudnionych w analizowanych gospodarstwach.

W tabeli 5 przedstawiono, jak kształtowała się opłata za czynniki produkcji (z uwzględnieniem założeń) w analizowanych grupach obszarowych w 1994 i w 1995 roku.

Tabela 5.

Opłata czynników produkcji

	Grupy gospodarstw				
	do 3 ha	3–7 ha	7–10 ha	10–15 ha	>15 ha
Dochód rolniczy (1994)	1 623,20	3 189,60	4 201,80	7 064,70	11 018,90
Liczba godzin przepracowanych w gospodarstwie rolniczym	1 610	2 326	2 753	2 856	4 541
Wymagana opłata pracy*	3 864	5 582,4	6 607,2	6 854,4	10 833,6
Faktyczna opłata pracy	1 632,2	3 189,6	4 201,8	6 854,4	10 833,6
Pokrycie wymaganej opłaty pracy (%)	42,24	57,14	63,59	100,00	100,00
Wymagana opłata za kapitał	–1 913,64	–3 741,72	–4 773,96	5 775,36	8 201,21
Faktyczna opłata za kapitał	–	–	–	210,30	185,30
Pokrycie wymaganej opłaty za kapitał (%)	0,00	0,00	0,00	3,64	2,26
Wymagana opłata ziemi	140,16	295,79	472,36	673,88	1 306,86
*Przyjęto 80% wynagrodzenia za 1 h pracy pełnozatrudnionego w przemyśle, czyli 2,4 zł/h.					
	do 3 ha	3–7 ha	7–10 ha	10–15 ha	>15 ha
Dochód rolniczy (1995)	2 598,00	5 743,00	7 236,00	10 986,00	17 758,00
Liczba godzin przepracowanych w gospodarstwie rolniczym	1 609,00	2 552,00	3 055,00	3 064,00	4 827,00
Wymagana opłata pracy**	5 068,35	8 038,80	9 623,25	9 651,60	15 205,05
Faktyczna opłata pracy	2 598,00	5 743,00	7 236,00	9 651,60	15 205,00
Pokrycie wymaganej opłaty za pracę (%)	51,26	71,44	75,19	100,00	100,00
Faktyczna opłata za kapitał	–	–	–	1 334,40	2 553,00
Wymagana opłata za kapitał	–2 348,80	–4 484,35	–5 621,30	6 946,10	10 076,25
Pokrycie wymaganej opłaty za kapitał (%)	0,00	0,00	0,00	19,21	25,34
Wymagana opłata ziemi	–199,90	–421,86	–763,70	–961,10	–1 863,00

**przyjęto 80%² wynagrodzenia za 1 h pracy pełnozatrudnionego w przemyśle, czyli 3,15 zł/h

Źródło: Opracowanie własne.

²Grochowski uważał, że z punktu widzenia opłacalności produkcji rolnej i warunków reprodukcji oszereżonej w gospodarce chłopskiej graniczny parytet dochodów wynosi 80%, gdy przekracza 80% wówczas bardziej wzrastają wydatki na zakup środków do bieżącej produkcji i na inwestycje niż w okresach, gdy kształtuje się poniżej 80% [Grochowski i inni, 1979].

Jak wynika z liczb zawartych w tabeli 5, tylko gospodarstwa mające powyżej 10 ha powierzchni są w stanie opłacić pracę na poziomie przyjętego poziomu 80% parytetu. Ponadto z dochodu przez nie wygospodarowanego opłacają również około 20% (w 1995) wymaganej opłaty za kapitał. Rok wcześniej pokrywały około 3%. W przypadku pozostałych gospodarstw dochód rolniczy nie wystarcza nawet na opłatę pracy. W 1994 roku pokrywał od około 40% (do 3 ha) do około 60% (7–10 ha), rok później odpowiednio 51,26% oraz 75,19%. Nastąpiła więc poprawa, ale jednak gospodarstwa te funkcjonują jedynie w oparciu o dochody spoza gospodarstwa, które wykorzystywane są na utrzymanie rodziny. Szanse rozwojowe takich gospodarstw są mocno ograniczone.

Podsumowanie

Oceniając sytuację finansową gospodarstw należących do różnych grup obszarowych można stwierdzić, że:

1. Podstawowym składnikiem majątku jest rzeczowy majątek trwały, który stanowi około 90% wartości aktywów gospodarstw, natomiast w rzeczowym majątku trwałym główną grupę składników stanowią ziemia, budynki i budowle, maszyny oraz „nowy” element – stado podstawowe. We wszystkich grupach obszarowych nastąpił wzrost udziału majątku trwałego w aktywach. Natomiast podstawowym źródłem finansowania składników majątkowych jest kapitał własny, który stanowi około 100% w gospodarstwach o powierzchni do 7 ha. W gospodarstwach o większym areale udział kapitału własnego zmniejsza się na korzyść obcych źródeł sfinansowania majątku. W gospodarstwach mniejszych wzrasta zainteresowanie kredytami obrotowymi, wśród których dominują kredyty suszowe i nawozowe.

2. Wskaźniki dotyczące miar płynności są we wszystkich grupach gospodarstw w obu latach na wysokim poziomie.

3. Wskaźniki określające wypłacalność gospodarstw są podobnie jak poprzednie na zadowalającym poziomie. Wynika to z faktu, że wszystkie wzięte do analizy gospodarstwa w niewielkim stopniu korzystają z obcych źródeł finansowania majątku.

4. Jeżeli chodzi o wskaźniki rentowności, to należy stwierdzić, że nastąpił spadek wartości dochodu rolniczego w 1995 roku w największym stopniu w gospodarstwach najmniejszych. Gospodarstwa znajdujące się w grupach 7–10 ha oraz 10–15 ha wykazywały wzrost wartości dochodu rolniczego.

5. Poziom dochodu rolniczego wypracowany w gospodarstwach poniżej 10 ha nie wystarcza na opłatę żadnego z czynników produkcji. Można przypuszczać, że gospodarstwa te uzyskują dochody spoza, które stanowią podstawowe źródło utrzymania rodziny rolniczej. W przyszłości te gospodarstwa nie będą miały szans rozwoju.

Literatura

- BEDNARSKI L.: *Analiza finansowa w przedsiębiorstwie*. PWE, Warszawa 1994.
- GORAJ L., KULAWIK J.: *Analiza finansowa gospodarstw prowadzących rachunkowość rolną*. Warszawa 1995, IERiGŻ.
- GROCHOWSKI Z., WOŚ A.: *Procesy rozwojowe polskiego rolnictwa*. PWRiL, Warszawa 1979.
- JÓZWIAK W.: Maszynopis, IERiGŻ 1997.
- Materiały metodyczne, Rachunek ekonomiczny i analiza finansowa w przedsiębiorstwie rolniczym, Brwinów 1994.
- Praca zbiorowa: *Produkcyjno-ekonomiczna sytuacja gospodarstw prowadzących rachunkowość rolną w latach 1993–1995*. Warszawa 1997, IERiGŻ.
- Praca zbiorowa: *Wyniki rachunkowości rolnej gospodarstw indywidualnych 1995*, Warszawa 1996, IERiGŻ.
- Praca zbiorowa: *Wyniki rachunkowości rolnej gospodarstw indywidualnych 1994*. Warszawa 1995, IERiGŻ.
- SIERPIŃSKA M., JACHNA T.: *Ocena przedsiębiorstwa według standardów światowych*. PWE, Warszawa 1994.

The Financial Conditions of Agricultural Holdings Keeping Books in 1994–1995

Abstract

The author in this report tried to evaluate the conditions of various sizes farms.

In conducting the review, the vertical analysis was based both on the financial statements for given years (assets and liabilities structure analysis) and on specific financial ratios (liquidity ratios, ability to pay ratios, profitability ratios). In addition, factors of production (land, labour and capital) costs were presented.

In brief, financial statements analysis methods revealed that, the main position of assets constituted tangible assets, while owner's equity dominated in liabilities.

The given liquidity ratios presented satisfactory level, however return on capital ratio should be taken under consideration. The above rate, in the surveyed group of holdings in the given period, was never higher than the interest rate of credits offered by banks.

What was found, in brief, is that only larger farms (10 ha and up) were able to cover the labour and capital cost from their income. Smaller farms were able to cover merely 50 per cent of labour wages (at the level of parity equal to 80 per cent).

There is evidence to suggest that the main part of income in small farms, was not earned through farming itself. These farms have limited potentials for further growth.

Użyteczność dochodów: podmiotowość i przedmiotowość

Dochody, niezależnie od form i tytułów oraz źródeł pozyskiwania, są w gospodarce rynkowej nie jedynym, ale znaczącym elementem motywującym. Motywacja jest funkcją subiektywnego poczucia użyteczności celu, który chcemy osiągnąć i prawdopodobieństwa jego realizacji. Na czym, z perspektywy bycia elementem motywującym, polega użyteczność dochodów?

Najogólniej biorąc, mogą one zostać zużyte na konsumpcję lub inwestycje. W pierwszym przypadku mamy do czynienia z próbą zaspokojenia poczucia bezpieczeństwa poprzez dowartościowanie siebie za pomocą posiadania przedmiotów obrazujących wartości. W drugim z utrwaleniem lub poszerzeniem zakresu możliwości działania, z umocnieniem podmiotowości.

Dążenie do zaspokojenia potrzeby poczucia bezpieczeństwa poprzez gromadzenie dóbr konsumpcyjnych ma związek z uprzedmiotowieniem człowieka.

Stwarzanie możliwości działania to organizowanie warunków do podmiotowego bycia.

Odróżnienie, czy mamy do czynienia ze stwarzaniem możliwości działania czy z dowartościowywaniem siebie poprzez przedmioty obrazujące wartości, wymaga znajomości celu, w jakim dochód został rozdysponowany w określony sposób. Kupienie domu, ziemi, nauka matematyki, języka, historii, zdobycie prawa jazdy itd. mogą okazać się równie dobrze zachowaniami „inwestycyjnymi” jak i „konsumpcyjnymi”. Inwestycyjnymi będą wtedy, gdy pozyskane dobra uczynimy środkami usprawniającymi lub umożliwiającymi działanie. Konsumpcyjnymi zaś, gdy znaczenie tych dóbr sprowadzimy do obrazowania wartości, a zadaniem, jakie im wyznaczymy, będzie informowanie o naszej pozycji lub przynależności i poprawianie nam samopoczucia przez dostarczanie „uprzedmiotowionych” pretekstów do uwierzenia w naszą ważność.

Zachowania inwestycyjne są częścią procesu zdobywania mocy wpływania na rzeczywistość. Zachowania konsumpcyjne to często stwarzanie pozorów posiadania takiej mocy.

Zachowania inwestycyjne są charakterystyczne dla osób, którym udało się uzyskać podmiotowość w strukturze praktyki, gdzie realizują swoją aktywność.

Podmiotowym byciem nazywam świadomą i celową aktywność porządkowaną przez zaakceptowany system wartości. Związane jest ono z tworzeniem sytuacji, w jakiej znajduje się podmiot.

Przedmiotowe bycie to odreagowywanie na bodźce otoczenia. Takie odreagowywanie jest dostosowaniem się do sytuacji, bez próby wpływu na jej kształt.

Tradycyjny model motywacji z teorii Taylora¹ sprawdza się, uważam, wśród ludzi uprzedmiotowionych. Nie mają oni potrzeby samorealizacji, naprawiania czy tworzenia świata. Chcą mieć dochody, które mogliby skonsumować.

Model współdziałania zaproponowany w teorii motywacji, której autorem jest Mayo²) odnosi się też do człowieka uprzedmiotowionego, z tym że tym razem człowiek ten usiłuje zaspokoić potrzebę poczucia bezpieczeństwa zdobywając akceptację i uznanie.

Zarówno ci, którzy mają potrzebę posiadania rzeczy jak i ci, którzy mają potrzebę posiadania, uznania, dążą do zaspokojenia potrzeby poczucia bezpieczeństwa przez gromadzenie dóbr pozwalających zapewnić stałość.

W gospodarce rynkowej uprzedmiotowiony człowiek przydaje się jako siła nakręcająca popyt i jako pracownik, który nadzorowany, kontrolowany, dokładnie instruowany i uczciwie wynagradzany, pomaga realizować ambicje i pomysły tym, którzy istnieją podmiotowo. Staje się on rodzajem narzędzia, którym można skutecznie pomagać sobie w działaniu.

Do podmiotowo działającego człowieka odnosi się zaproponowany przez Mc Gregora i Masłowa model motywacyjny³, uwzględniający potrzebę osiągnięć i potrzebę poczucia wartości realizowanych celów. Upodmiotowieni ludzie są motorem zmian, innowacji, ale także strażnikami sensu działań podejmowanych w istniejących strukturach.

Upodmiotowienie człowieka jest ważne nie tylko z perspektywy jego samego, jako warunek jak najpełniejszej realizacji potencjału, który posiada. Jest ono ważne także z perspektywy systemu, w którym człowiek działa, i z perspektywy wspólnotowości, jaką tworzą ludzie. Dzięki upodmiotowionym elementom systemu praktyki staje się ten system dynamicznym, zyskuje zdolność trwania, czyli twórczego przeistaczania się bez utraty tożsamości, zdolność podobną do tej, jaką posiadają żywe organizmy.

Jeśli wyróżnimy wspólnotowość zamkniętą i otwartą, to podmiotowe istnienie niezbędne jest w przypadku tej drugiej. Wspólnotowość zamknięta to wspólnotowość utworzona przez jednostki na bazie przymusu, jakiemu podporządkowują się one w zamian za wynikające ze stałości poczucie bezpieczeństwa. Stwarzają w ten sposób warunki do obrony tego, co wspólne. Wspólnotowość zamknięta wymaga przede wszystkim kompromisu i podporządkowania się. Schemat bycia reguluje tu zachowania. Wspólne jest to, co uprzedmiotowione w schematach wartościowania,

¹O modelu tym pisze między innymi H. Hamer: Psychologiczne aspekty przedsiębiorczości. [w:] *Doradztwo rolnicze a kształtowanie się przedsiębiorczości rolników* (materiały z konferencji naukowej, Warszawa, grudzień 1995 r.).

²Jw.

³Jw.

myślenia i działania, w rzeczach, instytucjach itp. Wspólne znajduje się tu wewnątrz wspólnoty.

Wspólnotowością otwartą nazwijmy taką, która powstaje, by zmaksymalizować możliwości twórczego działania w kierunku osiągnięcia pożądanego zdarzenia. Wspólne staje się tu coś spoza aktualności wspólnoty, cel, który aktywizuje i nie narzuca porządku. Taka wspólnotowość nie przymusza, nie ogranicza, docenia inne wspólnotowości jako potencjalne źródło inspiracji. Wspólnotowość otwarta może realizować bergsonowski ideał społeczeństwa otwartego⁴, może trwać i iść naprzód zarazem.

Podmiotowość jest niezbędna do tego by systemy praktyki i wspólnotowości nie straciły zdolności do trwania, by nie „umarły” i by podejmowane w ich obrębie działania miały sens ze względu na dobro człowieka. Gdy patrzymy z tej perspektywy, inspirowanie i umożliwianie podmiotowego istnienia jest niezwykle ważne. Podmiotowość jest niezbędna do przetrwania kultur i cywilizacji.

Wzmocnianie podmiotowości, przez utrwalanie lub poszerzanie zakresu możliwości działania, związane z przeznaczaniem części dochodów na inwestycje, ma konsekwencje nie tylko gospodarcze, ale i społeczne. Przeanalizowanie związku podmiotowości z dochodami pozwala zauważyć, że problem dochodów wykracza poza zagadnienia etyki i sprawiedliwości społecznej.

By uzyskać efekt inwestowania, potrzebne jest spełnienie dwóch warunków:

- musi wystąpić potrzeba inwestowania,
- musi zaistnieć możliwość inwestowania.

Pierwszy warunek ma związek z przygotowaniem do podmiotowego bycia w świecie, drugi z dochodami wyższymi niż niezbędne na zaspokojenie potrzeb fizjologicznych (pożywienie, odzież, mieszkanie itp.).

Warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden aspekt zależności: dochody – podmiotowość. Zauważmy, że dane na temat struktury rozdysponowania dochodów, informacje o zachowaniach inwestycyjnych i konsumpcyjnych pozwalają wyciągać wnioski na temat upodmiotowienia rolników i w konsekwencji na temat szans trwania systemu praktyki, którą analizujemy, i sensu podejmowanych w niej działań.

Income Utility – Subjectivity and Objectivity

Abstract

An article provides an analysis of income expenditure on consumption and investment which was made with a firm conviction that due to subjective elements

⁴Zob. H. Bergson: *Dwa źródła moralności i religii*, Kraków 1993.

composing system of practice, this system becomes dynamic and gains persistence capability, i.e. ability to transform creatively without losing of its identity.

The main results of this analysis are as follows:

- 1) The possibility of investing part of income strengthens farmer's subjectivity;
- 2) Data on structure of income division, as well as knowledge of behaviour connected with investment and consumption decisions, help to draw conclusions on farmers subjectivity and in consequence – on chances for present system of practice to persist.